

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΟΥ KANT ΚΑΙ ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Η άναγέννηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ τὶς τελευταῖς δεκαετίες ἀπαίτησε μία νέα προσέγγιση τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας γενικά, ἀλλὰ καὶ μία συγκεκριμένη χρήση τῆς καντιανῆς θεωρίας τοῦ δικαίου. Μποροῦμε δηλαδὴ σήμερα νὰ μλήσουμε γιὰ πραγματικὴ ἔξαρση τῆς καντιανῆς προβληματικῆς, ίδιαίτερα στοὺς κόλπους τῆς σύγχρονης πολιτικῆς φιλοσοφίας. Η χρήση, δημος, αὐτή – ποὺ στοχεύει στὴ θεμελίωση τοῦ σύγχρονου φιλελευθερισμοῦ, κυρίως τοῦ ὀργγλοσαξωνικοῦ – συνοδεύεται συχνὰ ἀπὸ σοβαρὲς στρεβλώσεις καὶ παραναγνώσεις τοῦ καντιανοῦ ἔργου, σχετικὰ μὲ τὴ φύση καὶ τὰ δρια τοῦ δικαιικοῦ φαινομένου καὶ οὖσιαστικὰ ἀμφισβητεῖ τὴ διάκριση μεταξὺ δικαίου καὶ ἡθικῆς, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀπορρόφηση τοῦ δικαίου ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς ἡθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς¹. Υπερτονίζεται συναφῶς – πρᾶγμα ποὺ ὑποβάλλεται μᾶλλον ἀπὸ τὴ διεθνὴ πολιτικὴ συγκυρία – ἡ φιλελεύθερη πλευρὰ τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου τοῦ Κάντ, σὲ βάρος τῆς θεωρίας του γιὰ τὸ κράτος. Ο ὑπερτονισμὸς αὐτὸς προκαλεῖται ἀπὸ μία νέα ἐρμηνεία τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, ποὺ ἐκδηλώνεται ἔξαρχης μὲ μία σύγχυση σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν δρων ποὺ χρησιμοποιεῖ δ Κάντ στὸ ἔργο του Θεωρία τοῦ Δικαίου καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τὴν παραγνώριση τῆς κεντρικῆς θέσης ποὺ κατέχει δ Κάντ στὴν ίστορία τοῦ σύγχρονου νομικοῦ θετικισμοῦ².

1. Κορυφαία ἐκδήλωση αὐτοῦ τοῦ ρεύματος εἶναι ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀμερικανοῦ John Rawls καὶ τὸ πλήθος τῶν μελετητῶν τοῦ ἔργου του παγκοσμίως, οἱ δποῖοι ἀναζητοῦν διακαῶς τῆς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὴ Θεωρία τῆς Δικαιοσύνης τοῦ Rawls (Ἀθήνα, Πόλις, 2001) καὶ τὴν Θεωρία τοῦ Δικαίου τοῦ Κάντ (*Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, Königsberg 1797). Ἐδῶ χρησιμοποιοῦμε τὴ γαλλικὴ μετάφραση *Méthaphysique des mœurs, Première Partie. Doctrine du droit*, Paris, Vrin, 1993).

2. Η «*Rechtslehre*», δηλαδὴ ἡ «Θεωρία τοῦ δικαίου», στὴν ἀμερικανικὴ ἔκδοση τοῦ Κάντ, ἀποδίδεται λανθασμένα ὡς «*Metaphysical Elements of Justice*» (USA, Hackett 1999), προφανῶς γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ δ συσχετισμὸς τῆς *Theory of Justice* τοῦ Rawls, μὲ τὴν Θεωρία τοῦ Δικαίου τοῦ Κάντ. Ἀλλὰ δταν δ Κάντ χρησιμοποιεῖ τὸν δρό «δικαιοσύνη» (*Gerechtigkeit*), ἐννοεῖ μόνον τὸ ἐφαρμοσμένο δίκαιο. Η Ἀμερικανίδα νομικός Mary Gregor ἰσχυρίζεται δτι «*Rechtslehre*» εἶναι τὸ σύνολο τῶν νόμων μᾶς ἔξωτερης νομοθεσίας καὶ τονίζει πὼς δ Κάντ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τοὺς θετικοὺς νόμους, ἀλλὰ μὲ τοὺς κανόνες *a priori* πάνω στοὺς δποίους βασίζονται οἱ θετικοὶ νόμοι, δηλαδὴ τοὺς «φυσικοὺς νό-

Τὸ κρίσιμο ἔρωτημα εἶναι τὸ ἔξῆς: σὲ ποιὸν βαθμὸ δ Κάντ, παρ’ ὅτι εἶναι δ συνεχιστής τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα, ὑπερέβη ἐν τέλει τὴν φυσικο-δικαιοϊκή του καταγωγὴ καὶ ἔγινε δ εἰσιτηγητής τοῦ σύγχρονου νομικοῦ θετικισμοῦ;³ Η ἀπάντηση στὸ ἔρωτημα αὐτὸ διὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ κατανοήσουμε καλύτερα δχι μόνον τὴν κεφαλαιώδη ἐπίδραση τοῦ Κάντ στὴ σύγχρονη νομική σκέψη³, ἀλλὰ καὶ τὸ πλαίσιο τῆς θεμελιώδους διαμάχης ἀνάμεσα στὸ φυσικὸ δίκαιο καὶ τὸν νομικὸ θετικισμό: μᾶς διαμάχης ποὺ σήμερα ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ὑποβάθμιση τῆς καντιανῆς θεωρίας τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους, σὲ δφελος τῆς φυσικο-δικαιοϊκῆς, φιλελεύθερος πλευρᾶς της.

Ἡ Θεωρία τοῦ Δικαίου τοῦ Κάντ, τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου του *Μεταφυσικὴ τῶν Ήθῶν*, εἶναι ἔργο τῆς ὁριζότητάς του καὶ συνιστᾶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς κριτικῆς μεθόδου στὴν προβληματικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, μέσα ἀπὸ τὴν ἐπανεξέταση τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου. Τὸ δίκαιο νοεῖται ἐδῶ δχι ὡς μετανομικὴ ἔξουσία τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς Φύσης, ἀλλὰ ὡς προϊὸν τοῦ ὁρθοῦ λόγου. Ἡ καντιανὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου συμπληρώνει καὶ δλοκληρώνει τὶς τρεῖς Κριτικὲς καὶ συνιστᾶ ἔτοι τὴν κορύφωση δλου τοῦ καντιανοῦ λογικοῦ συστήματος. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Κάντ στὸ πεδίο τοῦ δικαίου εἶναι τόσο σημαντική, ώστε «...μποροῦμε δικαίως νὰ μιλᾶμε γιὰ μία εἰσβολὴ τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας στὴ σύγχρονη νομικὴ ἐπιστήμη»⁴.

Ο προκαντιανὸς τρόπος θεώρησης στηρίζοταν στὴ θεμελιώδη ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, στὸν διτομικομὸ καὶ στὸν δρθιογισμό. Τὰ θεμελιώδη αὐτὰ στοιχεῖα βρῆκαν, ἐν συνεχείᾳ, τὴ νομική τους ἐκφραση στὴ σχολή τοῦ νεώτερου φυσικοῦ δικαίου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα, ποὺ ἔγιναν μὲ τὸν Grotius

μονς» (M. GREGOR, Kant’s Theory of Property, S. BYRD - J. HROUSCHKA (ἐπιμ.), *Kant and Law*, Ashgate 2006, σσ. 109-139).³ Όμως ἐδῶ ἔχουμε καὶ νέα σύγχυση: τὸ φυσικὸ δίκαιο στὸν Κάντ δὲν ταυτίζεται μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους, ποὺ εἶναι οἱ νόμοι τῆς φύσης, κατ’ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τοὺς νόμους τῆς ἐλευθερίας.

3. Έξαιρετικὰ σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐπίδραση τοῦ Κάντ καὶ στὴν ἀναλυτικὴ φιλοσοφία τοῦ 20οῦ αἰώνα (Στ. ΒΙΡΒΙΔΑΚΗ, Η παρονοία τοῦ Κάντ στὴ σύγχρονη ἀγγλόφωνη φιλοσοφία: δι μετασχηματισμὸς τῆς ὑπερβατολογικῆς προσέγγισης, *Nέα Εστία*, 1773, 2004, σσ. 798-848).

4. M. VILLE, Préface, E. KANT, *MétaPhysique des mœurs...*, ἐνθ’ ἄν., σ. 12, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, La Rechtslehre de Kant dans l’histoire de la science juridique, APD, 16, 1971, σσ. 257-275. Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ Κάντ εἶναι τὸ μόνο ποὺ δὲν ἔχει μεταφραστεῖ καὶ σχολιαστεῖ ἀκόμα στὰ Ἑλληνικά. Ἐδῶ γίνεται μὰ ἐκτενὴς παράθεση ἀποσπασμάτων καὶ ἐρμηνεία τῶν πιὸ σημαντικῶν σημείων τοῦ πρώτου μέρους, δηλαδὴ τῆς Θεωρίας τοῦ Δικαίου. Γιὰ τὴ μεγάλη πρωτοτυπία τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Κάντ, βλ. L. FERRY- A. RENAUT, *Philosophie politique*, Paris, PUF 2007, σ. 514. Εἶναι δμως ἀξιοσημείωτη ἡ περιφρόνηση τῆς Ἀρεντ πρὸς τὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου τοῦ Κάντ, τὴν δποία θεωρεῖ βιβλίο «βαρετὸ καὶ πεζό» (X. APENT, Η πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ, μτφρ. B. Ρωμανοῦ, Αθήνα, Νησος, 2008, σ. 22).

και τὸν Hobbes. Η ατομιστική φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ποὺ θεμελιώθηκε στὸ σχῆμα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου και στὴ συμβασιοκρατική βιολονταριστική καταγωγὴ τοῦ δικαίου, ὅπως ἐκφράστηκε στὸν Hobbes και ἐν συνεχείᾳ στὸν Locke, βλέπει τὰ ἀτομα ὡς φύσει ἐλεύθερα και ίκανά νὰ συμβάλλονται ἐκουσίως, ἀποστολή δὲ τοῦ κράτους εἶναι νὰ ἐγγυηθεῖ τὰ ὑποκειμενικά τους δικαιώματα⁵. Στὴ θεωρία τῆς Σχολῆς τοῦ νεώτερου φυσικοῦ δικαίου, τὸ φυσικὸ δίκαιο ἀφορᾶ στὴ φυσική κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἦταν πρὸ τὴν δημιουργία τῶν κοινωνικῶν θεομῶν και τοῦ πολιτισμοῦ. Πρόκειται γιὰ μία σύλληψη τοῦ δικαίου ποὺ ἐγκαθιστᾷ ἐναν δυϊσμὸ ἀνάμεσα στὸν φυσικὸ ἀνθρώπο, ὅπως τὸν ἔπλασε ἡ φύση, και στὸν πολιτικὸ ἀνθρώπο (*civil*), τὸν ἀνθρώπο ποὺ ἔχει εἰσέλθει στὴν πολιτικὴ κοινωνία⁶. Στὴ νέα ἀντίληψη, δημως, «...τὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν ἀντανακλᾶ πλέον τὴν φύση τῶν πραγμάτων τοῦ Ἀριστοτέλη ἢ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἀλλὰ ἀνταποκρίνεται στὸν πρακτικὸ του προορισμό, στὶς θεμελιώδεις ἀπαιτήσεις τοῦ λόγου»⁷. Πρόκειται γιὰ τὴ «νεωτερικὴ» σύλληψη τοῦ φυσικοῦ δικαίου, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν «κλασικὴ» θεωρία τοῦ φυσικοῦ δικαίου τῆς ἀρχαιότητας και τοῦ Μεσαίωνα, ἀπὸ τὴν ὥποια ἀπουσιάζει κάθε ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο⁸.

Σ' αὐτή τὴ νέα σύλληψη τοῦ φυσικοῦ δικαίου τοποθετεῖται ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ, γιὰ τὸν δποῖο «...μόνον ὁ ἀνθρωπὸς ὡς ἔλλογο δν μπορεῖ νὰ βρεῖ τὸν οκοπὸ τῆς ὑπαρξῆς του στὸν ἑαυτό του»⁹. Ο λόγος γι' αὐτὸν εἶναι ἡ μοναδικὴ πηγὴ γνώσης και μόνον οἱ ἐπιταγὲς τοῦ λόγου εἶναι οἰκουμενικὰ ἔγκυρες. Αὐτὸ ἦταν ἀλλωστε τὸ αἴτημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, δηλαδὴ «ἡ ἔξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητά του»¹⁰. Άλλὰ ὁ Κάντ προοπάθησε

5. Γιὰ τὸν Hobbes τὸ *jus* εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐπιτρέπεται, μία δυνατότητα, μία ἐλευθερία (*libertas*). Τὸ *right of nature* (*jus naturale*) εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου νὰ κάνει διδήποτε ἀποσκοπεῖ στὸ ἀτομικὸ του συμφέρον (πβ. M. VILLEY, *Philosophie du droit*, Paris, Dalloz, 1978, τόμ. 1, σ. 150, και T. HOBES, *Leviathan*, μτφρ. Fr. Tricaud, Paris, Sirey, 1971, σ. 128). Γιὰ τὸν τύπο τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν Hobbes, πβ. Π. ΣΟΥΡΛΑ, Πρόσωπα και πολίτες. "Οψεις τοῦ φιλελευθερισμοῦ και τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, *Ισοπολιτεία*, 1, 1997, σσ. 93-160.

6. B. GROETHUYSSEN, *Η φιλοσοφία τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης*, μτφρ. T. Κονδύλη, Αθήνα, Κάλβος, 1985, σ. 127.

7. S. GOYARD-FABRE, *Kant et le problème du droit*, Paris, Vrin, 1975, σ. 84.

8. Άλλωστε ἡ Γαλλικὴ ἐπανάσταση θεωρήθηκε ἀπὸ πολλοὺς ὡς θρίαμβος τῆς ἔννοιας τῆς ὑποκειμενικότητας (πβ. M. BOUCHER, *La Révolution de 1789 vue par les écrivains allemands, ses contemporains*, Paris, Didier, 1954, σ. 8). Πιὰ τὴ Σχολὴ τοῦ νεώτερου φυσικοῦ δικαίου, πβ. M. VILLEY, *Les fondateurs de l'école du droit naturel moderne au XVIIe siècle*, APD, 6, 1961, σσ. 73-105 και L. STRAUSS, *Droit Naturel et Histoire*, Paris, Flammarion, 1986, σ. 152 κ. ἔξ.

9. G. DELEUZE, *Η κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ*, μτφρ. E. Περδικούρη, Αθήνα, Εοτία, 2000, σ. 116.

10. I. KANT, *Δοκίμια*, μτφρ. E. Παπανούτσου, Αθήνα, Δωδώνη, 1971, σ. 42.

νὰ δείξει τὴν ἀδυναμία τῆς ὑπερβατικῆς μεταφυσικῆς ὡς μορφῆς γνώσης ἢ ἐπιστήμης¹¹, ἀρνούμενος τὴν δυνατότητα τῆς γνώσης τῆς πραγματικότητας πέραν τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων. Στὸν «ὑπερβατολογικὸ ίδεαλισμὸ» τοῦ Κάντ ὁ κόσμος τῆς Φύσης δὲν εἶναι παρὰ ἔνα «φαινόμενο»¹². Ἡ «μεταφυσικὴ τῆς ἐμπειρίας» ὡς ὑπερβατολογικὴ γνώση, προεμπειρική, εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ γνώση, γι' αὐτὸν ἡ μόνη συγκεκριμένη δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν ὑπέρβαση αὐτοῦ τοῦ περιορισμοῦ εἶναι ἡ πράξη. Ἡ πράξη ποὺ εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν κατηγορικὴ προσταγὴ μετατρέπει τὸν ἀνθρώπο περὶ ἡθικὸ πρόσωπο, δηλαδὴ πρόσωπο ποὺ ὑποτάσσεται στὸν ἡθικὸ νόμο, ἀλλὰ ἐλεύθερο καὶ ἵσο μὲ δλα τὰ ἄλλα πρόσωπα. Θὰ ἔξετάσσουμε, λοιπόν, ἀφ' ἐνὸς τὸ ζήτημα τῶν πηγῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὸν Κάντ καὶ ἀφ' ἐτέρου τὴ σχέση του μὲ τὸ θετικὸ δίκαιο, ὅστε νὰ ἐκτιμηθεῖ μὲ ἀκρίβεια ἡ θέση τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου τοῦ Κάντ.

Οἱ πηγὲς τοῦ δικαίου στὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου τοῦ Κάντ

A. Ὁ δρθὸς λόγος ὡς μέσον ἀνακάλυψης τοῦ δικαίου

Ἡ Θεωρία τοῦ Δικαίου τοῦ Κάντ εἶναι τὸ πρῶτο μέρος τῆς *Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν*. Στὸν πρόλογο ὁ Κάντ τοποθετεῖ τὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου στὴν ἡθική: «Ἡ Θεωρία τοῦ Δικαίου, πρῶτο μέρος τῆς ἡθικῆς (*Sittenlehre*) εἶναι αὐτὸν ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ δονομάσσουμε ἡ μεταφυσικὴ τοῦ δικαίου, στὸν βαθμὸ ποὺ αὐτὴ ἀναγνωρίζεται ὡς σύστημα προερχόμενο ἀπὸ τὸν λόγο»¹³. Τὸ δίκαιο στὸν Κάντ εἶναι ἀντικείμενο τοῦ λόγου, ὁ δόποιος εἶναι ἡ ἴκανότητα γνώσης τῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ ὁ λόγος, ὡς καθαρὸς λόγος, εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ ἀπὸ δλους τοὺς ἐμπειρικοὺς ὅρους, διότι ὁ Κάντ διακρίνει τὸ ἐμπειρικὸ εἶδος θεώρησης τῶν πραγμάτων (*quaestio facti*) ἀπὸ τὸ καθαρό, ὑπερβατολογικό, εἶδος θεώρησης (*quaestio juris*). Ἡ «μεταφυσικὴ τοῦ δικαίου», ὡς μεταφυσικὴ τῆς ἐμπειρίας τοῦ δικαίου, συνίσταται στὴν καθαρή, ὑπερβατολογική, γνώση ποὺ ἀφορᾶ τὴν ἐγκυρότητα καὶ τὴν δρθότητα τῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς ἐμπειρίας¹⁴.

11. Ὁ Κάντ δεχόταν τὴν ἀδυναμία τῆς ὑπερβατικῆς μεταφυσικῆς ὡς ζήτημα πραγματικό, ἐνῷ ἡ σύγχρονη ἀντιμεταφυσικὴ σκέψη ἀποκρούει τὴ μεταφυσικὴ ὡς ζήτημα λογικό, διατυπώνοντας τὴν ἔνοταση δι τὸ μεταφυσικὸς κατασκευάζει προτάσεις ποὺ ἀποτυγχάνουν νὰ ἔχουν λογικὴ σημασία (A. J. AYER, *Language, Truth and Logic*, Middlesex, Penguin, 1980, σ. 47).

12. I. KANT, *Προλεγόμενα σὲ κάθε μελλοντικὴ μεταφυσική*, μετρ. Γ. Τζαβάρα, Ἀθήνα-Πάννινα, Δωδώνη, 1982, σ. 65.

13. E. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἀν., σ. 79.

14. Αὐτὴ τὴ γνωστικὴ διαδικασία ὁ Κάντ τὴν ἀποκαλεῖ ὑπερβατικὴ παραγωγή: «Οἱ νομοδιδάσκαλοι, δταν κάνουν λόγο γὰ δικαιώματα καὶ ἀπαιτήσεις, διακρίνουν σὲ μία νο-

Ἐν προκειμένῳ, ἡ κριτική μέθοδος σκέψης δανείζεται τὴν ἀπαγωγικὴν μέθοδο τῆς νομικῆς σκέψης, δηλαδὴ τὴν ὑπαγωγὴ τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων στὸν κανόνα, ἢ τοῦ εἶναι στὸ δέον. Στὸ ἔρωτημα τί εἶναι δίκαιο, ὁ Κάντ επισημαίνει: «...αὐτὸ ποὺ εἶναι τοῦ δικαίου (*quid sit juris*), δηλαδὴ αὐτὸ ποὺ διατυπώνουν οἱ νόμοι, ... μπορεῖ νὰ τὸ διατυπώσει βεβαίως (ὁ νομομαθής). Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τῆς γνώσης ἀν αὐτὸ ποὺ ἐπιτάσσουν οἱ νόμοι εἶναι δίκαιο καὶ ἡ γνώση ποιὸ εἶναι τὸ οἰκουμενικὸ κριτήριο στὸ ὅποιο μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ δίκαιο καὶ τὸ ἄδικο (*justus et unjustus*) θὰ παραμείνουν σκοτεινά, ἀν δὲν ἀπαρνηθεῖ γιὰ λίγο αὐτὲς τὶς ἐμπειρικὲς ἀρχὲς καὶ δὲν ἀναζητήσει τὴν πηγὴ αὐτῶν τῶν κρίσεων στὸν ἀπλὸ λόγο ... μὲ σκοπὸ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἐγκαθίδρυση μᾶς δυνατῆς ἐμπειρικῆς νομοθεσίας»¹⁵. Ὁ Κάντ θέτει μία διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸν ὁρισμὸ τοῦ δικαίου καὶ στὸ δίκαιο ὡς προϊὸν τοῦ δικαιοστῆ ποὺ εἶναι σύμφωνο μὲ τοὺς νόμους ἐνὸς τόπου, ἀναζητώντας τὸ οἰκουμενικὸ κριτήριο τοῦ δικαίου, τὸ ὅποιο εἶναι ἀντικείμενο τοῦ λόγου. Ὁ καθαρὸς λόγος, ὡς ἴκανότητα γνώσης *a priori*, εἶναι ἡ κατάφαση τοῦ λόγου ποὺ ἐπιβεβαιώνει ὅτι κάτι ὑπάρχει μὲ οἰκουμενικὸ καὶ ἀναγκαῖο τρόπο. Ἀλλωστε, αὐτὴ ἡ κατάφαση συνδέεται ἀναγκαστικὰ μὲ τὴν ἵδια τὴν φύση τοῦ πνεύματος¹⁶. Ὁ καθαρὸς λόγος δὲν εἶναι ὁ θεωρητικὸς λόγος τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα, διότι ἀναζητᾶ «τὴν καθαρὴ ἔννοια τοῦ δικαίου»¹⁷. Οἱ χαρακτῆρες τῆς οἰκουμενικότητας καὶ τῆς ἀναγκαιότητας τῶν *a priori* ἀρχῶν εἶναι ἡ προύποθεση τῆς ἀντικειμενικότητας τοῦ λόγου. Ἐνῷ «...ό Αριστοτέλης οἰκοδόμησε τὴν ὀντολογία του μέσω τῶν κατηγοριῶν ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὶς ὑψιστες ἴδιότητες τῶν πραγμάτων, ὁ Κάντ χρησιμοποιεῖ ἔναν ἀριθμὸ ἔννοιῶν ποὺ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ εἶναι *a priori*»¹⁸.

Αὐτὲς οἱ ἔννοιες προέρχονται ἀπὸ τὰ πράγματα ὅπως ἐμφανίζονται σὲ μᾶς, εἶναι ἔννοιες τοῦ ὑποκειμενικοῦ κόσμου, προϊὸν μᾶς «προεμπειρικῆς» γνώσης ποὺ προσαρμόζει τὰ ἀντικείμενα στὴ γνωστικὴ μᾶς ἴκανότητα, διότι τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας «πρέπει νὰ συμφωνοῦν μὲ τὴ σύσταση τοῦ

μικὴ ὑπόθεση (δίκη) τὸ ἔρωτημα περὶ τοῦ τί ἰσχύει ὡς δίκαιο (*quid juris*), ἀπὸ τὸ ἔρωτημα ποὺ ἀφορᾷ τὸ γεγονός (*quid facti*). Αὐτὸ δνομάζεται *deductio*» (Ε. KANT, *Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου*, μτφρ. Α. Γιανναρᾶ, Αθήνα, Παπαζήσης, 1979, τόμ. 2, σ. 61).

15. E. KANT, *Doctrine...*, ἔνθ' ἀν., σ. 103.

16. E. BOUTROUX, *La philosophie de Kant*, Paris, Vrin, 1928, σ. 18.

17. E. KANT, *Doctrine...*, ἔνθ' ἀν., σ. 79.

18. H. J. DE VLEESCHAUWER, *Immanuel Kant, La Révolution Kantienne*, Paris, Gallimard, 1978, σ. 38. Γιὰ τὶς ἔννοιες *a priori*, πβ. A. J. AYER, *Language, Truth and Logic*, Middlesex, Penguin, 1980, σσ. 21, 63, δπου δ συγγραφέας τονίζει δι τὰ *a priori* εἶναι ταυτολογίες. Ἐπισημαίνει, μάλιστα, δι τὸ μόνος τρόπος νὰ συναγάγουμε τὴν ἀνθρώπινη γνώση ἀπὸ «πρῶτες ἀρχὲς» χωρὶς νὰ πέσουμε στὴ μεταφυσικὴ εἶναι νὰ δεχθοῦμε ἔνα σῶμα ἀρχῶν *a priori*, ἀλλὰ αὐτὸ ἀναρτεῖ «...τὸ αἵτημα τῆς φιλοσοφίας νὰ εἶναι αὐθεντικὸς κλάδος γνώσης» (αὐτόθι, σσ. 63-64).

νοῦ μας και μόνο ἔτοι μποροῦμε νὰ ἔχουμε *a priori* γνώση τῆς φύσης τῆς ἐμπειρίας¹⁹. Μιὰ *a priori* ἀρχὴ εἶναι οἰκουμενικὴ ἀν εἶναι ἔγκυρη γιὰ κάθε ὅν προικισμένο μὲ λόγο, και εἶναι ἀναγκαία ἀν εἶναι ὑποχρεωτικὴ γιὰ κάθε ὅν προικισμένο μὲ λόγο. Και εἶναι ὅν προικισμένο μὲ λόγο, ἔλλογο ὅν, αὐτὸ ποὺ ὑπακούει στοὺς νόμους ποὺ θέτει τὸ ἴδιο στὸν ἑαυτό του²⁰. Η ὑπερβατολογικὴ χρήση (*transcendental*) τοῦ καθαροῦ λόγου, οἱ ἀρχὲς και οἱ ιδέες του, εἶναι τὸ θεμέλιο γιὰ τὴν παραγωγὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου, δηλαδὴ ἡ πρόταξη τῶν «καθολικῶν» και «ἀναγκαίων» ἀληθειῶν τοῦ λόγου ἢ τὸ πρωτεῖο τοῦ δέοντος ἔναντι τῶν «γεγονότων» ποὺ λαμβάνουν χώρα στὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα.

‘Ο λόγος, λοιπόν, θέτει τὶς ἔννοιες και τὰ μέρη σὲ συνδυασμὸ και τὰ μέρη δὲν εἶναι πλέον ἀτομικῶς αὐθύπαρκτα, ὁ λόγος συστηματοποιεῖ τὶς ἔννοιες ὡς μέρη μᾶς ἀρθρωμένης ἐνότητας. Τὸ δίκαιο εἶναι μία ἀρθρωμένη ἐνότητα και αὐτὴ ἡ ἐνότητα εἶναι μία ιδέα τοῦ λόγου²¹. Τὸ φυσικὸ δίκαιο εἶναι τὸ σύνολο τῶν κανόνων τοὺς δποίους ὁ λόγος ἀναγνωρίζει ὡς *a priori* ἔγκυρους, δηλαδὴ ὡς δργανωτικὲς προϋποθέσεις μᾶς τάξης δικαίου πρὶν ἀπὸ κάθε θετικὴ νομοθεσία. Η διάκριση ἀνάμεσα στὸν καθαρὸ και τὸν πρακτικὸ λόγο δίνει στὸν καντιανὸ λόγο οὐσιωδῶς διαφορετικὸ χαρακτήρα ἀπὸ δλους τοὺς προτργούμενους στοχαστές. Χάρις στὸν πρακτικὸ λόγο ὁ ἀνθρωπὸς ἀνακαλύπτει μέσα του ἔναν *a priori* νόμο, τὸν νόμο τοῦ καθήκοντος, ὁ δποίος «καθορίζει *a priori* τὴ βούληση» και εἶναι καθήκον ἡ ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα μᾶς πράξης ποὺ γίνεται ἀπὸ ὑποχρέωση. ‘Οταν ὁ (πρακτικὸς) λόγος καθορίζει τὴ βούληση γιὰ τὴν πράξη, τότε ὁ ἥθικὸς νόμος «εἶναι ὁ νόμος τῆς αὐτονομίας τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου»²². Αὐτὸς ὁ νόμος παραγγέλλει στὴ βούληση τὴν ὑπακοὴ στὴν κατηγορικὴ προσταγὴ και ἡ βούληση «...στὸν βαθμὸ ποὺ μπορεῖ νὰ προσδιορίσει τὸ αὐτεξούσιο εἶναι ὁ ἴδιος ὁ πρακτικὸς λόγος»²³.

Τὸ αὐτεξούσιο, ποὺ ἔχει προσδιοριστεῖ ἀπὸ τὸν λόγο, ἐκφράζει τὴν ἀνε-

19. P. F. STRAWSON, *The Bounds of Sense. An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*, London, Methuen, 1973, σ. 23. Άκομη και «...δ χώρος δὲν εἶναι ἐμπειρικὴ ἔννοια» ἀλλὰ «...εἶναι μία ἀναγκαία παράσταση *a priori*...», ἀφοῦ «... δ χώρος δὲν ἀνυπροσωπεύει κάποια ίδιότητα τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτά» ἀλλὰ εἶναι «μία ὑποκεμενικὴ προϋπόθεση τῆς αἰσθητικότητας...» (I. KANT, *Critique of Pure Reason*, London, MacMillan Press, 1980, σσ. 68, 71).

20. «Δὲν πρόκειται γιὰ μὰ δποιαδήποτε χρήση τοῦ λόγου ἀλλὰ γιὰ μία χρήση τοῦ λόγου καὶ τὴν δποια δ λόγος δὲν ἔχει ἄλλο σκοπὸ παρὰ μόνο τὸν ἑαυτό του» (M. FOUCAULT, *Tί εἶναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Στ. Ροζάνη, Αθήνα, Ερασμος, 1988, σ. 21).

21. E. WEINREB, Law as a Kantian Idea of Reason, S. BYRD - J. HROUSCHKA (ἐπιμ.), *Kant and Law*, Ashgate England 2006, σσ. 6 και 11.

22. I. KANT, *Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκη, Αθήνα, Εοτία, 2004, σσ. 70, 96.

23. E. KANT, *Doctrine..., ενθ' ἀν.*, σ. 87.

ξαρτησία τῆς βούλησης ώς ταυτόσημης μὲ τὸν πρακτικὸ λόγο. Η ὑπακοὴ τῆς βούλησης στὰ ἀξιώματα ποὺ ωριμάζουν τὴν πράξη τελεῖ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση τῆς οἰκουμενικότητας καὶ τέτοιο ἀξιώματο εἶναι ἡ ἀρχὴ *pacta sunt servanda*.²⁴ Όμως ἡ «αὐτονομία τῆς βούλησης εἶναι ἡ ἴδιότητα τῆς βούλησης νὰ εἶναι ἡ ἴδια νόμος γιὰ τὸν ἔαυτό της»²⁵. Η ἔννοια τῆς αὐτονομίας τῆς βούλησης εἶναι στενά δεμένη μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. «Ἡ ἐλευθερία» μὲ τὴν ὑπερβατολογικὴ ἔννοια δρίζεται ώς ἡ δύναμη «...νὰ ἀρχίζει κανεὶς ἀπὸ μόνος του μία κατάσταση, ἡ αἰτιότητα τῆς ὁποίας δὲν τελεῖ σύμφωνα μὲ τὸν νόμο τῆς φύσεως κάτω ἀπὸ μία ἄλλη αἰτία ποὺ θὰ τὴν προσδιόριζε ώς πρὸς τὸν χρόνο»²⁶. Άλλωστε ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ μόνη ἰδέα τοῦ λόγου ποὺ παρέχει τὴν πρόσοβαση στὸν νοητὸ κόσμο καὶ ὁ ἡθικὸς νόμος εἶναι ὁ νόμος τῆς ἐλευθερίας, δηλαδὴ ὁ νόμος τῆς νοητῆς μας ὕπαρξης, ὑπὸ τὸν ὁποῖο ἡ βούληση ἀνεξαρτητοποιεῖται ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς ὅρους τῆς αἰσθησίας.

«Ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ αὐτεξουσίου ώς πρὸς τὸν καθορισμὸ του ἀπὸ ὅλα τὰ κίνητρα τῆς αἰσθητικότητας...», ἡ ἀρνητικὴ ἔννοια δηλαδὴ τῆς ἐλευθερίας, συμπληρώνεται ἀπὸ τὴν «...θετικὴ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ποὺ εἶναι ἡ ἴδιότητα τοῦ καθαροῦ λόγου νὰ εἶναι ἀφ' ἔαυτοῦ πρακτικός»²⁷. Η καντιανὴ σύλληψη τῆς βούλησης ώς ἐλεύθερης εἰσάγει τὴ διάκριση μεταξὺ τῆς προθετικῆς δραστηριότητας τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς παθητικότητας τῶν αἰτίων ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν αἰτιότητα τῆς φύσης. Μέσω τῆς ἐλεύθερης δραστηριότητας ὁ Κάντ έγκαθιστᾷ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν αἰτιότητα τοῦ λόγου (τῶν ἔννοιῶν) καὶ τὴ φυσικὴ αἰτιότητα²⁸. Η ἐλεύθερη δραστηριότητα προσδιορίζεται αὐτόνομα ἀπὸ τὴν αἰτιότητα τοῦ λόγου. Αφοῦ ἡ ὑπερβατικὴ μεταφυσικὴ ώς θεωρητικὴ γνώση εἶναι ἀδύνατη γιὰ τὸν ἀνθρώπο, εἶναι «...ἡ ἡθικὴ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου ποὺ ἀποδεικνύει γιὰ πρώτη φορά τὴ δυνατότητα τῶν μεταφυσικῶν ἰδεῶν, μέσω τῆς πραγματικότητας τῆς ἐλευθερίας»²⁹. Η ταύτιση τοῦ λόγου καὶ τῆς ἐλευθερίας δὲν εἶναι δυνατή κατ' ἄλλο τρόπο, λέει ὁ Κάντ, παρὰ μόνο μὲ τὴν προϋπόθεση

24. I. KANT, *Tὰ θεμέλια τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν*, μτφρ. Γ. Τζαβάρα, Αθήνα, Δωδώνη, 1984, σ. 97.

25. I. KANT, *Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου*, μτφρ. Μ. Δημητρακόπουλον, Αθήνα 2006, σ. 218.

26. I. KANT, *Doctrine..., ἐνθ' ἀν.*, σσ. 87-88.

27. E. WEINRIB, Law as a Kantian..., *ἐνθ' ἀν.*, σ. 14. Η διάκριση φύσης καὶ ἐλευθερίας στηρίζεται στὴ διάκριση τῶν πραγμάτων ώς φαινομένων καὶ ώς νοούμενων, δηλαδὴ στὴ διάκριση αἰσθητοῦ καὶ ὑπεραισθητοῦ κόσμου, ἐμπειρικῆς καὶ νοητῆς πραγματικότητας. Ο Mackie θεωρεῖ τὸν Κάντ «ἀναντερεμνιστὴ» τῆς ἡθικῆς (J. L. MACKIE, *Ηθική. Η ἐπινόηση τοῦ ἐσφαλμένου*, μτφρ. Δ. Μιχαήλ, Αθήνα, Έκπρεμές, 2010, σ. 387).

28. K. ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ, *Ἐπιλεγόμενα*, στὸ I. KANT, *Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου...*, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 247.

οἱ ἀρχὲς κάθε πράξης νὰ μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν ὡς οἰκουμενικὸς νόμος. Αὐτὸς ὁ νόμος εἶναι μία κατηγορική προσταγὴ ποὺ μπορεῖ νὰ ἔκφρασται μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: πράξεις μὲ τέτοιον τρόπο πόστε οἱ ἀρχὲς τῆς πράξης σου νὰ μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν ὡς οἰκουμενικὸς νόμος.²⁹ Ετοι, ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας ἔχει μία ἀνώτατη ἡθικὴ ἀξία. «Οἱ νόμοι τῆς ἐλευθερίας δνομάζονται ἡθικοί», λέει ὁ Κάντ, «ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς φύσεως»³⁰, ἀφοῦ ἡ φύση γιὰ τὸν Κάντ εἶναι ἔνας μηχανισμὸς ποὺ ἀποκλείει κάθε ἐνδεχόμενο καὶ ἐλευθερία³¹.

‘Ο πρακτικὸς λόγος, λοιπόν, ὁ δόποιος συναρτᾶται μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐλευθερίας, συνδέεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς κανονιστικότητας. ‘Ο πρακτικὸς λόγος, ὡς προσδιοριστικὸς τῆς ἐλεύθερης ἐπιλογῆς παράγει κανόνες καθὼς καὶ τὴν ἀντίστοιχη ὑποχρέωση γιὰ τὴν τήρησή τους. Μέσω τῆς προσταγῆς ἡ πράξη καθίσταται ἀναγκαία καὶ ἡ προσταγὴ στοχεύει στὴν ἀναγκαιότητα τῆς πράξης. Ἀλλὰ πῶς συμφιλιώνεται ἡ ἐλευθερία τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς πράξης; Ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀναγκαιότητα συνδέονται, διότι εἶναι ἡ ἴδια ἡ βιούληση ποὺ θέτει τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ νόμου. «Ἡ προσωπικότητα...», λέει ὁ Κάντ, εἶναι «...ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸν μηχανισμὸ δλης τῆς φύσης»³². Τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο δομεῖται ὡς ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε φυσικὴ αἰτιότητα, διότι τὸ πρόσωπο ποὺ ὑποτάσσεται στὸν ἡθικὸ νόμο, εἶναι ἔνα ἡθικὸ πρόσωπο. «Ἡ ἡθικὴ προσωπικότητα δὲν εἶναι τίποτε ὅλλο ἀπὸ τὴν ἐλευθερία ἐνδὲς λογικοῦ δντος ὑπὸ τοὺς ἡθικοὺς νόμους. Συνεπῶς, ἔνα πρόσωπο δὲν μπορεῖ νὰ ὑποτάσσεται σὲ ἄλλους νόμους παρὰ μόνον σὲ αὐτοὺς ποὺ θέτει τὸ ἴδιο στὸν ἑαυτό του»³³.

‘Η ἡθικὴ τοῦ Κάντ ἔχει τὴν ρίζα της στὴν συνείδηση τοῦ ἀτόμου, στὸν ὑποκειμενικὸ πρακτικὸ λόγο³⁴. Ἀντίθετα, ἡ ἡθικὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶναι μία τέχνη τοῦ βίου, ποὺ εἶχε ὡς σκοπὸ νὰ δλοκληρώσει πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς φύσης τὸ ἔργο τοῦ δποίου ἡ φύση παρέχει τὴν ἀρχὴ καὶ τὴ γέννηση, τονίζοντας τὶς φυσικὲς βάσεις τῆς ἡθικότητας. ‘Η ἡθικὴ τοῦ Κάντ

29. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἀν., σ. 88.

30. ‘Η διάκριση, λοιπόν, στὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου τοῦ Κάντ, εἶναι μεταξὺ νόμων τῆς ἐλευθερίας (ἡθικῶν νόμων) καὶ νόμων τῆς φύσεως, δχι μεταξὺ φυσικῶν νόμων καὶ θετῶν νόμων, δπως ἐσφαλμένα ἀναφέρει ὁ Κ. Παπαγεωργίου (*Η πολιτικὴ δυνατότητα τῆς δικαιοσύνης: Συμβόλαιο καὶ συναίνεση* στὸν J. Rawls, Ἀθήνα, Νήσος, 1994, σ. 20). Στὸν Κάντ, οἱ *a priori* ἀρχὲς τοῦ δικαίου δὲν συνιστοῦν φυσικοὺς νόμους, ἀλλὰ συνιστοῦν τὸ φυσικὸ δίκαιο, καὶ ἡ διάκριση δὲν εἶναι μεταξὺ φυσικῶν καὶ θετῶν νόμων (τοῦ νομοθέτη), ἀλλὰ μεταξὺ φυσικοῦ καὶ θετικοῦ δικαίου.

31. I. KANT, *Kritikή τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου...*, ἐνθ' ἀν., σ. 129.

32. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἀν., σ. 98.

33. ‘Οπως στὴν Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου, ἡ ἀποψή του γιὰ τὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνο δὲν εἶναι προϊόν τῶν ἀντικειμενικῶν σχέσεων τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ κάτι ὑποκειμενικό [J. J. SMART (ἐπιμ.), *Problems of Space and Time*, New York, MacMillan, 1979, σ. 7].

δὲν μπορεῖ νὰ προέλθει ἀπὸ τὴ φύση, τὴν δποία θεωρεῖ καθαρὰ μηχανιστική, «...καὶ εἶναι ἀδύνατον γι' αὐτὸν νὰ προσδιορίσει τὸν ἔσχατο σκοπὸ ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς φύσης»³⁴. Αὐτὴ εἶναι ἀλλωστε ἡ δμοιότητα τῆς καντιανῆς ἡθικῆς μὲ τὴ στωικὴ ἡθική. Στὴν καντιανὴ ἐκδοχὴ τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ διασώζεται ὁ ἡθικὸς πυρήνας τῆς στωικῆς θεώρησης – δηλαδὴ τὸ ὑποκείμενο ὡς πηγὴ ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας μαζὶ μὲ τὴν ἰδέα ἐνὸς βασιλείου ἔλλογων δντων, δηλαδὴ τῆς ἀνθρωπότητας – ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε τελεολογία³⁵.

Στὸ κλασικὸ φυσικὸ δίκαιο τῆς ἀρχαιότητας ἡ πηγὴ τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι ἡ φύση τῶν πραγμάτων, τὸ δίκαιο ἀντλεῖται ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὴν παρατήρηση τῆς. Στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, φυσικὸ καὶ κοινωνικό, ἐνυπάρχει μία ἀναγκαία τάξη ποὺ ἐπιβάλλεται στὸν ἀνθρωπο, μία τάξη ἀντικεμενική. Στὸν Κάντ, δημως, ἡ ἀφετηρία τῆς ἡθικότητας δὲν εἶναι ἡ φύση ἡ δποία θεωρεῖται «ἔνα σύστημα ποσοτήτων»³⁶, ἀλλὰ ὁ ἀνθρώπινος λόγος, διότι ἡ διαίσθηση πρέπει νὰ εἶναι *a priori*, δηλαδὴ «...πρέπει νὰ βρίσκεται μέσα μας πρὶν ἀπὸ κάθε ἀντίληψη ἐνὸς ἀντικεμένου καὶ πρέπει νὰ εἶναι καθαρή, μὴ ἐμπειρικὴ διαισθηση»³⁷. Ἡ ἡθικὴ νομοθεσία, μέρος τῆς δποίας εἶναι ἡ δικαιικὴ νομοθεσία, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἀλλη προέλευση ἀπὸ τὴν καθαρὴ νομοθεσία τοῦ λόγου, μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς ἐμπειρίας. «Οπως «ὅλες οἱ ἡθικὲς ἔννοιες ἔχουν τὴν ἔδρα καὶ τὴν πηγὴ τους ἐντελῶς μέσα στὸν λόγο»³⁸, ἔτοι καὶ ἡ Θεωρία τοῦ Δικαίου, δηλαδὴ «...ἡ μεταφυσικὴ τοῦ δικαίου, εἶναι ἔνα σύστημα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν λόγο» καὶ ἡ γνώση τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι ἀντικείμενο τοῦ λόγου, ἀφοῦ ὁ λόγος παρέχει τοὺς *a priori* κανόνες

34. G. DELEUZE, *Η κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ*, μτφρ. Έ. Περδικούρη, Αθήνα, Έστια, 2000, σ. 114. Σύμφωνα μὲ τὸν J. Hrouschka, στὸν Κάντ ὑπάρχει ἀντίθεση τοῦ ἀνθρώπινου δντος «μέσα στὸ σύστημα τῆς φύσης, μὲ τὸ ἀνθρώπινο ὃν ὡς πρόσωπο» (J. HRUSCHKA, Kant and Human Dignity, S. BYRD - J. HRUSCHKA, ἔνθ' ἀν., σσ. 69-84).

35. Ορθὰ ἐπισημαίνει ὁ MacIntyre ὅτι διαν ἡ ἀριοτοτελικὴ καὶ χριστιανικὴ τελεολογία ὑποχώρησε κατὰ τὸν 18ο αἰώνα, ἐπανήλθε δὲ στωικομός (A. MACINTYRE, *After Virtue*, London, Duckworth, 1981, σ. 217). Αντίθετα ἡ Martha Nussbaum θεωρεῖ διαφορά μεταξὺ ἀρχαίου Στωικισμοῦ καὶ «καντιανοῦ Στωικισμοῦ» εἶναι διαν ἡ καντιανὴ ἡθικὴ δὲν εἶναι προσδεδεμένη σὲ μία τελεολογία, ἀντίθετα μὲ τοὺς Στωικούς: M. NUSSBAUM, Kant and Stoic Cosmopolitanism, *The Journal of Political Philosophy*, 5, 1997, σσ. 1-25 (Ο Κάντ καὶ δ στωικὸς κοομοπολιτισμός, μτφρ. X. Χρόνη, *Δευκαλίων*, 18, 2000, σσ. 157-192). Όμως, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ διαφορά ἔγκειται στὸ διαν ἡ στωικὴ ἡθικὴ εἶναι πλήρως ὑποταγμένη στὴν ἀπόλυτη αἰτιολογία μαζὶ φυσικῆς κοομολογίας ἐνῷ ἡ καντιανὴ ἡθικὴ δὲν εἶναι σὲ συνάρτηση μὲ τὴ φυσικὴ τάξη. Γιὰ τὴν ὑποχώρηση τῆς ἔννοιας τοῦ «τέλους» στοὺς Στωικούς, πβ. A. MACINTYRE, *After Virtue*..., ἔνθ' ἀν., σ. 157.

36. R. LENOBLE, *Histoire de l'idée de la nature*, Paris, Albin Michel, 1969, σ. 247.

37. I. KANT, *Critique of Pure Reason*, ἔνθ' ἀν., σ. 70.

38. I. KANT, *Tὰ θεμέλια τῆς Μεταφυσικῆς...*, ἔνθ' ἀν., σ. 57.

τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ στὸν λόγο θεμελιώνεται τὸ συμβόλαιο καὶ τὸ κράτος, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Τὸ φυσικὸ δίκαιο εἶναι ὁρθολογικό. Εἶναι «...πολὺ περισσότερο ὁρθολογικὸ δίκαιο, παρὰ φυσικὸ δίκαιο...», ὅπως ἐπισημαίνει ὁ M. Villey, «...στὸ ὅποιο οἱ ἀρχὲς τοῦ *justum* δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴ γνώση τῆς φύσης, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν ὑποκειμενικὴν διαισθηση, αὐτὴν τοῦ πρακτικοῦ λόγου»³⁹.

Ἡ καντιανὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου εἶναι προϊὸν τῆς κριτικῆς σκέψης ἥδποία θέτει τοὺς ὅρους ἔγκυρότητας τῆς γνώσης τοῦ δικαίου ὅχι ὡς κάτι ποὺ εἶναι, ἀλλὰ ὡς «δέον εἶναι». Εἶναι «τὸ οἰκουμενικὸ a priori τοῦ δικαιου λόγου», ὅπως εὔστοχα τὸ ὄντομασε ἡ S. Goyard-Fabre⁴⁰. ‘Υπάρχει συνεπῶς στενὴ ἐσωτερικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν καντιανὴ γνωσιοθεωρία καὶ τὸ φυσικὸ (ὁρθολογικὸ) δίκαιο, σχέση δηλαδὴ ἀνάμεσα στὶς νομικὲς καὶ τὶς γνωσιοθεωρητικὲς μορφὲς στὴν καντιανὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου. Ο Κάντ εἶναι ὁ κορυφαῖος ἐκπρόσωπος τῆς σχολῆς τοῦ «νεώτερου» φυσικοῦ δικαίου, ποὺ εἶναι προσανατολισμένο πρὸς τὸν ἀνθρώπο καὶ τὴν ἔλλογη φύση τοῦ ἀνθρώπου, στὴν ὅποια ἀποδίδεται «δομικὴ» λειτουργία στὸν χῶρο τοῦ δικαίου. Τὸ φυσικὸ δίκαιο εἶναι ἔνα δίκαιο ἀνθρώπινο, ποὺ οἱ ἀρχές του παράγονται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο λόγο ἔξω ἀπὸ τὴν ἴστορία καὶ τὸν χρόνο. ‘Ἐνα δίκαιο ἐμμενὲς στὸν ἀνθρώπο καὶ προϊὸν τῆς βιούλησής του. «*H. Θεωρία τοῦ Δικαίου* τοῦ Κάντ εἶναι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ φυσικὸ δίκαιο στὸ ὁρθολογικὸ δίκαιο»⁴¹. Ειτού, ἡ καντιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου προκαλεῖ ἔνον βαθὺ μεταοχηματιού τῆς ἔννοιας τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

B. Τὸ περιεχόμενο τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου

Τὸ ζήτημα τοῦ περιεχομένου τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὸν Κάντ, εἶναι συνυφασμένο μὲ τὸ ζήτημα τῆς σχέσης δικαίου καὶ ἡθικῆς. Τὸ δίκαιο καὶ ἡ ἡθικὴ ἐδράζονται ἔξισου στὴν ὁρθολογικὴ προσταγὴ καὶ στὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. Πρόγματι, τὸ δίκαιο καὶ ἡ ἡθικὴ ἔχουν κοινὴ ἀφετηρία, τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνωτερότητας τοῦ νομοθετοῦντος πρακτικοῦ λόγου καὶ θεμελιώνονται στὴν ὑψιστὴ ἡθικὴ βαθμίδα, ποὺ γιὰ τὸν Κάντ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀτομικότητας τοῦ προσώπου ὡς ἡθικοῦ ὑποκειμένου⁴². ‘Ἐχουν ἐπίσης κοινὸ προσανατολισμό, ἀφοῦ «...ἡ ὑποχρέωση εἶναι ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς ἐλεύθερης πράξης κάτω ἀπὸ τὴν κατηγορικὴ προσταγὴ τοῦ λόγου», ἀλλὰ ἡ πράξη εἶναι ἀναγκαία ὅχι λόγῳ τοῦ «τέλους», τοῦ σκοποῦ, ἀλλὰ λόγῳ τῆς μορφῆς

39. M. VILLEY, *Leçons d'histoire de philosophie du droit*, Paris, Dalloz, 2002, σ. 65.

40. S. GOYARD-FABRE, *La philosophie du droit de Kant*, Paris, Vrin, 1996, σ. 30

41. S. GOYARD-FABRE, *Kant et le problème du droit*, Paris, Vrin, 1975, σ. 255.

42. Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, *Κριτικὴ φιλοσοφία καὶ λογικὴ τῶν θεομῶν*, Αθήνα, Έστια, 2001, σ. 217.

της ώς καθήκοντος, ποὺ είναι τὸ καθῆκον τῆς συμμόρφωσης μὲ τὸν νόμο. Ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος καὶ ἡ ἀντίστοιχη συμμόρφωση μὲ τὸν νόμο εἶναι «τυπική», μπορεῖ νὰ πάρει δποιοδήποτε περιεχόμενο σὲ κάθε κοινωνία ἢ ἡθικὴ παράδοση, διότι ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος ἀποσπᾶται ἀπὸ κάθε τελεολογία⁴³.

Εἶναι, λοιπόν, κεντρικὴ ἡ ἔννοια τοῦ νόμου καὶ γιὰ τὴν καντιανὴ ἡθικὴ καὶ γιὰ τὴν καντιανὴ θεωρία τοῦ δικαίου. Ἡ καντιανὴ ἔννοια τοῦ νόμου, ἐκτὸς ἀπὸ γνωσιοθεωρητικὸ χαρακτήρα, ἔχει ἡθικὸ καὶ νομοκανονιστικὸ χαρακτήρα. Ὁ νόμος τοῦ καθήκοντος περιλαμβάνει κάθε καθῆκον, τὸ καθῆκον τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀρετῆς. Ἡ καντιανὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου στηρίζεται στὴν κεντρικὴ κατηγορία τοῦ νόμου, ὅπως καὶ ἡ καντιανὴ ἡθική, ἢ δποία ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου θεωρεῖται ἡθικὴ τοῦ νόμου, εἶναι δηλαδὴ δεοντολογικὴ ἡθική, ἢ δποία ἐξαρτᾶται τὴν δρθότητα τῆς πράξης ὅχι ἀπὸ τὸ ἀγαθὸ ἀποτέλεσμά της, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν συμφωνία τῆς πρὸς κάποια ἀρχὴ ἢ κανόνα. Ἡ ἡθικὴ πράξη στὸν Κάντ ἔχει ώς κίνητρο τὴν ἴδια τὴν μορφὴ τοῦ ἡθικοῦ νόμου, ὅχι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πράξης ἢ δποιοδήποτε αγαθό⁴⁴. Ἀλλά καὶ ώς φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἡ καντιανὴ θεωρία δὲν ἐπικεντρώνεται στὴν ἀγαθότητα τῆς πράξης, ἀλλὰ στὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν πράξη καὶ στὴ συμμόρφωσή του μὲ τὸν νόμο. Οἱ «δικαιῶκοι» νόμοι, «...ποὺ ἀφοροῦν ἐξωτερικὲς πράξεις» καὶ οἱ «ἡθικοὶ» νόμοι, ποὺ «...ἀπαιτοῦν νὰ εἶναι οἱ ἀρχὲς προοδιορισμοῦ τῶν πράξεων» θεμελιώνονται ἐξίσου στὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ μέσω τοῦ καθήκοντος⁴⁵. Τὸ μοναδικὸ κίνητρο –καθαρὰ τυπικό– εἶναι αὐτὸ τοῦ σεβασμοῦ τοῦ νόμου καὶ σὲ αὐτὸ συνίσταται ὁ νομικὸς καὶ ἡθικὸς φορμαλισμὸς τοῦ Κάντ.

Οἱ νόμοι τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ καθήκοντος, ποὺ θεμελιώνουν τὸν κοινὸ προσανατολισμὸ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἡθικῆς, εἶναι τὰ θεμέλια τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Δίκαιο καὶ ἡθικὴ διαφέρουν ὅχι τόσο ἀπὸ διαφορετικὰ καθήκοντα –ἀφοῦ σὲ τελικὴ ἀνάλυση δλα τὰ καθήκοντα ἀνήκουν στὴν ἡθική – ἀλλὰ ἀπὸ τὴν διαφορετικὴ νομοθεσία ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ καθένα καὶ τὴν διαφορετικὴ φύση τῆς ὑποχρέωσης ποὺ ἔπισύρουν. Ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου «ἀφορᾶ μόνο τὴν ἐξωτερικὴ (πρακτικὴ) σχέση ἐνὸς προσώπου μὲ ένα ἄλλο», στὴν δποία ἐνδιαφέρει «...μόνο ἡ μορφὴ τῆς σχέσης τῶν δύο σεβαστῶν ἐλευθέρων βουλήσεων στὸν βαθμὸ ποὺ θεωροῦνται ἐλεύθερα...»

43. A. MACINTYRE, *A Short History of Ethics*, New York, MacMillan, 1968, σ. 198.

44. Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, ἔνθ' ἀν., σ. 73. Ὁ Rawls, ἀντίθετα, θεωρεῖ ὅτι «...ἡ ἡθικὴ τοῦ Κάντ δὲν εἶναι ἡθικὴ τοῦ νόμου, ἀλλὰ ἡ ἡθικὴ τοῦ ἀμοιβαίου σεβασμοῦ καὶ τῆς αὐτοεκτίμησης» (J. RAWLS, Θεωρία τῆς Δικαιοσύνης..., ἔνθ' ἀν., σ. 305). Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ δρθή. Ἡ ἡθικὴ τοῦ Κάντ εἶναι ἡ ἡθικὴ τοῦ ἡθικοῦ νόμου, τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς καὶ τοῦ καθήκοντος καὶ ὅχι ἡ ἡθικὴ τοῦ ἀμοιβαίου σεβασμοῦ καὶ τοῦ ἡθικοῦ πλουραλισμοῦ τοῦ Rawls.

45. «Ἡ φύση καὶ ἡ κλίση δὲν μποροῦν νὰ δώσουν νόμους στὴν ἐλευθερία»: E. KANT, *Δοκίμα...*, ἔνθ' ἀν., σ. 128).

και δχι τὸ περιεχόμενό τους, ἐνῷ ἡ ἡθική ἀφορᾶ τὴν ἴδια τὴν ἀγαθὴν βούληση ἔσωτερικά. «Τὸ δίκαιο, λοιπόν, εἶναι τὸ σύνολο τῶν ὅρων κάτω ἀπὸ τοὺς ὅποιους ἡ ἐλεύθερη βούληση τοῦ ἐνὸς μπορεῖ νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὴν ἐλεύθερη βούληση τοῦ ἄλλου, σύμφωνα μὲ ἐναντίον οἰκουμενικὸν νόμον τῆς ἐλευθερίας». Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, διακρίνεται τὸ δίκαιο ἀπὸ τὴν ἡθικὴν καὶ αὐτὸν συμπυκνώνεται στὸν οἰκουμενικὸν νόμον τοῦ δικαίου: «Πράττε ἔξωτερικά μὲ τέτοιο τρόπο, ὅτε ἡ ἀσκηση τῆς ἐλεύθερης βούλησής σου νὰ μπορεῖ νὰ συνυπάρχει μὲ τὴν ἐλευθερία κάθε ἄλλου, σύμφωνα μὲ ἐναντίον οἰκουμενικὸν νόμο...»⁴⁶.

‘Ο Κάντ, ἀκολουθώντας τὴν σχολὴν τοῦ νεώτερου φυσικοῦ δικαίου προσεγγίζει τὸ δίκαιο μέσα ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς ἡθικῆς, ἀλλὰ καταλήγει στὴ διάκριση δικαίου καὶ ἡθικῆς. ‘Ο καντιανὸς δριμόδες τοῦ δικαίου (τοῦ φυσικοῦ δικαίου) συνίσταται στὸν τρόπο συνύπαρξης τῶν ἐλευθέρων βουλήσεων ὑπὸ τοὺς οἰκουμενικοὺς καὶ ἀναγκαίους νόμους τοῦ λόγου. ‘Ετοι, τὸ δίκαιο ἀφορᾶ μόνο τὴν ἔξωτερη σχέση τῶν προσώπων καὶ δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ κίνητρο τῆς πράξης, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴν μορφὴν τῆς σχέσης τῶν προσώπων αὐτῶν. Εἶναι, συνεπῶς, τὸ δίκαιο ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνθρώπινης συνύπαρξης. Ἐνῷ ἡ ἡθικὴ νομοθεσία θεωρεῖ ως κίνητρο τῆς πράξης τὴν συμμόρφωση πρὸς τὸ καθήκον, ἡ δικαιικὴ νομοθεσία δὲν ἐνοωματώνει τὸ καθήκον ως κίνητρο τῆς ἔννομης πράξης, διότι τὴν ἐνδιαφέρει μόνον ἡ ἔξωτερη μορφὴ τῆς πράξης καὶ δχι ἡ πρόθεση τοῦ ὑποκειμένου ἡ ἡ ἀγαθὴ βούλησή του, οὔτε δποιοδήποτε ἀποτέλεσμα ἡ σκοπός⁴⁷. ‘Η συμφωνία τῆς πράξης μὲ τὸν νόμο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ κίνητρα τῆς πράξης, εἶναι ἡ νομιμότητα (*Legalität*), ἐνῷ ἡ ἡθικότητα (*Moralität*), εἶναι ἡ συμφωνία τῆς πράξης μὲ τὸν νόμο λόγῳ τῆς ἰδέας τοῦ καθήκοντος, ποὺ εἶναι ταυτόχρονα κίνητρο τῆς πράξης. ‘Η σφαῖρα τῆς νομιμότητας ἀφορᾶ τὶς ἔξωτερικὲς σχέσεις τῶν προσώπων, ἐνῷ ἡ ἡθικὴ θεωρεῖ τὴν πράξην ἔσωτερικά.

‘Η ἔννοια τοῦ δικαίου (*recht*) εἶναι συνδυασμὸς ἔξωτερικῆς σχέσης καὶ ἐλεύθερης βούλησης, ἔνωση ἔξωτερικότητας καὶ ἐλευθερίας. Ἀντικείμενο τοῦ δικαίου εἶναι αὐτὸν ποὺ λαμβάνει ἔξωτερη μορφὴ καὶ ἀπαιτεῖ τὴν ἔξωτερη συμφωνία μὲ τὰ δρθιογικὰ ἀξιώματα. ‘Η καρδιὰ τῆς ἔννοιας τοῦ δικαίου εἶναι ἡ μορφὴ τῆς σχέσης ἀνάμεσα σὲ δύο ἐλεύθερες βουλήσεις. ‘Ο σκοπὸς τῆς πράξης δὲν ἀφορᾶ τὴν σχέση τῶν ἐλευθέρων βουλήσεων, διότι εἶναι ἔσωτερικὸς σκοπὸς τῶν βουλήσεων. Δὲν ἐνδιαφέρει τὸ ἀντικείμενο

46. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 104-105.

47. ‘Η θέση ὅπε «ὁ Κάντ ἔξοβελίζει τὴν φρονηματικὴν πλευρὰν τῆς συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ δικαίου καὶ αὐτὸν εἶναι σαφῆς ἔνδειξη μᾶς φιλελεύθερης ἀντίληψης τοῦ δικαίου», (βλ. Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η πολιτικὴ δυνατότητα...*, ἐνθ' ἀν., σ. 27), εἶναι ἵσως ὑπερβολική. ‘Ο Κάντ, πράγματι, ἔξοβελίζει ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ δικαίου τὸν παράγοντα τῆς πρόθεσης τοῦ ὑποκειμένου, περιορίζοντας τὴν ἔννομην πράξην στὰ ἔξωτερικά της χαρακτηριστικά. ‘Ομως αὐτὸν δὲν δύνηται κατ' ἀνάγκην σὲ μία «φιλελεύθερη ἀντίληψη τοῦ δικαίου», ἡ δποία δὲν εἶναι συμβατὴ μὲ τὸν ἀκραίο νομικὸν φορμαλισμὸν τοῦ Κάντ.

τῆς ἐλεύθερης βούλησης, ἀλλὰ μόνο δι τὴν ἐλεύθερη βούληση τὸ θέλει, ἐνδιαφέρει δηλαδὴ μόνο δι μορφὴ τῆς βούλησης, δχι τὸ περιεχόμενό της. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ δικαίου (μὲ τὴν στενὴν εἶναι) ἀφαιρεῖται τὸ περιεχόμενο τῆς βούλησης⁴⁸. Ὁ φραμαλισμὸς τοῦ ἡθικοῦ νόμου, λοιπόν, συνοδεύεται ἀπὸ τὸν φραμαλισμὸν τοῦ δικαίου πού, ὅπως θὰ δοῦμε, ἔκτείνεται καὶ στὸν χῶρο τοῦ θετικοῦ δικαίου⁴⁹.

Εἶναι γεγονὸς δι τὸν Κάντ στὴ *Μεταφυσικὴ τῶν Ἡθῶν* πραγματεύεται τὸ δίκαιο στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου, θεωρώντας δι τοὺς οἱ ἐννομες σχέσεις εἶναι πρότερες ἀπὸ τὸ ἡθικὸ καθῆκον. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν δίνει τὸ πρωτεῖο στὴ νομιμότητα, ἐνῷ τὸ πεδίο τῆς ἀρετῆς ἔπειται. Σύμφωνα μὲ τὸν Weinrib, λοιπόν, ἔχουμε στὸν Κάντ πρωτεῖο τοῦ δόκθου (*right*) ἐναντὶ τοῦ ἀγαθοῦ, ποὺ καθιστᾷ τὸ δίκαιο ἐννοιολογικὰ πρότερο ἀπὸ τὴν ἡθική⁵⁰. Ἐφ’ δοσον τὸ δίκαιο ἀφορᾶ τὴν μορφὴ τῆς σχέσης ἀνάμεσα σὲ δύο ἐλεύθερες βουλήσεις, ἀφορᾶ δηλαδὴ τὴν μορφὴ τῶν σχέσεων συνύπαρξης ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα, τότε πράγματι τὸ δίκαιο προηγεῖται τῆς ἡθικῆς, ἐναντὶ τῆς δποίας ἀποκτᾶς διακριτὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο. Ἀλλωστε, παράδειγμα τῆς ἐπίδρασης τοῦ δικαίου στὴν ἡθική εἶναι ἡ ἐπεξεργασία τοῦ Κάντ στὴ *Θεωρία τῆς Ἀρετῆς* (τὸ δεύτερο μέρος τῆς *Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν*), τῆς ἰδέας τῆς εὐγένειας (*politesse*). Ἡ λειτουργία τῆς ἀπαιτεῖ δικαίη «πλησίον» νὰ συμπεριφέρεται ἐντὸς τῆς κοινωνίας ὡς «μακρινὸς» καὶ νὰ ἀποφύγει κάθε παρέμβαση στὴν προσωπικὴ ζωὴ ἐνὸς ἀτόμου. Ἡ ύποχρέωση αὐτὴ εἶναι ἀπόρροια τοῦ νομικοῦ φραμαλισμοῦ⁵¹.

Τὸ δίκαιο, λοιπόν, μὲ τὴν προτεραιότητα τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων τῶν προσώπων, δὲν καταλαμβάνει δλο τὸ πεδίο τῆς ἡθικῆς πράξης. Τὸ ζήτημα τῆς προτεραιότητας τοῦ δικαίου ἐναντὶ τῆς ἡθικῆς, στὴ σύγχρονη φιλελεύθερη πολιτικὴ φιλοσοφία μετατράπηκε σὲ πρωτεῖο τοῦ δόκθου ἐναντὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἢ τῆς δικαιοσύνης ἐναντὶ τοῦ ἀγαθοῦ (π.χ. Rawls), ἐνῷ στὴν κοινοτικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία ἔχουμε δικαιοδοσία τοῦ πρωτείου: τὸ ἀγαθὸ προηγεῖται τοῦ δόκθου (Sandel, Taylor, MacIntyre). Ὁμως οἱ ἐννοιες «δόκθο»

48. E. WEINRIB, *Law as a Kantian...*, ἐνθ' ἀν., σ. 20. Ἡ ἐννοια τοῦ δικαίου κάνει ἀφαρεση ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐλεύθερης ἐπιλογῆς ὡς μορφῆς προθευκῆς δραστηριότητας (*purposive activity*).

49. Ἡ ἐνοταση δι τὴν ἀποψη αὐτὴ τοῦ Κάντ γιὰ τὴν βούληση εἶναι πολὺ διανοητικὴ καὶ ὁδηγεῖ σὲ μία ἀφαίρεση παραλυσίας ἀπὸ κάθε συγκεκριμένη κατάσταση, δι τὴν πράξη συλλαμβάνεται ἀφηρημένα καὶ τὸ υποκείμενο ἐκλαμβάνεται ὡς ἀδειος ἀντιός ἀποσπασμένος ἀπὸ τὸ ίστορικὸ καὶ κοινωνικὸ πλαίσιο του (M. J. SANDEL, *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge, CUP, 1982, σσ. 8 κ. ἔξ.)., εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν Weinrib ἐօφαλμένη, διότι παραγγνωρίζει τὸν ρόλο τοῦ λόγου ὡς δραστηριότητας μὲ κάποιο ἀντικείμενο καὶ ἡ «ἐλεύθερη βούληση δὲν εἶναι ἀδεια ἀπὸ κάθε περιεχόμενο ὡς τέτοιο, ἀλλὰ ὑπάρχει ἀπουσία καθορισμοῦ ἀπὸ ἔνα συγκεκριμένο περιεχόμενο» (ἐνθ' ἀν., σσ. 34-35).

50. E. WEINRIB, *Law as a Kantian...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 32 κ. ἔξ.

51. A. PHILONENKO, *Introduction*, I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἀν., σ. 54.

και «ἀγαθὸς» εἶναι ἡθικὲς ἔννοιες και κάθε συζήτηση περὶ τοῦ πρωτείου τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης συσκοτίζει τὸ πραγματικὸ ζήτημα ποὺ εἶναι ἡ σχέση δικαιού και ἡθικῆς και ταυτόχρονα ἡ διάκριση τους. Κάθε ἀνάλυση τῆς καντιανῆς θεωρίας τοῦ δικαίου –ποὺ ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸν ὅρο «δικαιοσύνη»– ὑπὸ τὸ πρῶτα «ἀρθροῦ/ἀγαθοῦ», ἐξουδετερώνει τὴν καντιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου και καταργεῖ τὴ διάκριση δικαίου και ἡθικῆς, τὴν δποία τόσο κατηγορηματικὰ διατύπωσε δ Κάντ⁵². Τὸ δίκαιο, λοιπόν, εἶναι δ προσδιορισμὸς τῶν σχέσεων τῶν προσώπων ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς συνύπαρξης τῶν ἐλευθεριῶν. Γιὰ τὸν Κάντ «...ὑπάρχει ἔνα μοναδικὸ ἔμφυτο δικαιώμα, ἡ ἐλευθερία (ἢ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐλεύθερης βούλησης τοῦ ἄλλου), ἀλλὰ και «...ἢ ἔμφυτη ἰσότητα, δηλαδὴ ἡ ἀνεξαρτησία ποὺ συνίσταται στὸ νὰ μὴν ὑποχρεωθεῖ κάποιος ἀπὸ τοὺς πολλούς, παρὰ μόνο σὲ αὐτὸ ποὺ μπορεῖ ἀμοιβαῖα νὰ τοὺς ὑποχρεώσει...»⁵³.

Ἡ ἐλευθερία και ἡ ἰσότητα συμπληρώνονται τέλεια και εἶναι τὰ ἔμφυτα –«φυσικά»– δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ὑποκείμενο εἶναι ἐλεύθερο ὅχι μόνο διότι ξέρει νὰ ὑποχρεώνει τὸν ἀντό του, ἀλλὰ ἐπὶ πλέον διότι μπορεῖ νὰ ὑποχρεώσει τὸν ἄλλον νὰ πράξει ἐξωτερικὰ ὡς ὑποκείμενο ποὺ ὑποχρεώνεται. Τὸ δίκαιο εἶναι, λοιπόν, συνδεδεμένο μὲ τὴν ἔννοια τοῦ καταναγκασμοῦ και θεμελιώνεται στὴν ἀρχὴ τῆς δυνατότητας ἐνὸς νομικοῦ καταναγκασμοῦ, δ ὅποιος και μόνο μπορεῖ νὰ προσφέρει τὴν ἐγγύηση τοῦ δικαίου⁵⁴. Π’ αὐτό, ὅπως λέει δ Κάντ, «τὸ δίκαιο και ἡ ἰδιότητα τοῦ καταναγκασμοῦ εἶναι και τὸ αὐτὸ πρᾶγμα»⁵⁵. Μέσω αὐτῆς τῆς δυνατότητας πρὸς ὑποχρέωση, δ Κάντ ἐγκαθιδρύει τὴ συνύπαρξη τῶν ἐλευθεριῶν, βάσει τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων τῶν προσώπων. Ἡ ἐλευθερία και ἡ ἰσότητα εἶναι φυσικὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου και χρησιμεύουν ὡς θεμέλιο τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὴν προοπτικὴ τῆς συνύπαρξης τῶν ἐλευθεριῶν. Ο Κάντ

52. Στὴ συσχέτωση τῆς δικαιοσύνης μὲ τὸ ἀγαθὸ στοὺς κοινοτιστὲς και μὲ τὸ δρόθὸ στὸν Rawls, ἀπονοιάζει τὸ δίκαιο, ἐνῷ ἡ Θεωρία τοῦ Δικαίου τοῦ Κάντ μεταπίπτει σὲ ἡθικὴ φιλοσοφία. Ο δεοντολογικὸς ἀντὸς τοῦ Sandel ἢ τοῦ Rawls δὲν εἶναι τὸ καντιανὸ ὑποκείμενο δικαίου. Παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἡθικοποίησης τοῦ δικαίου, μέσω τῆς ἔννοιας τῆς δικαιοσύνης, εἶναι και τὸ P. RICCIEUR, *Ο ίδιος ὁ ἀντὸς ὡς ἄλλος*, μιφρ. B. Ιακώβου, Αθήνα, Πόλις, 2008. Βεβαίως πρόκαται γιὰ ἀνασκευὴ τῆς καντιανῆς θεωρίας, πρᾶγμα ποὺ παρουσιάζεται μάλιστα και ὡς αἴτημα ἢ ζητούμενο: «Γιὰ νὰ ἀνασυνθέσουμε μία καντιανὴ Θεωρία τῆς Δικαιοσύνης πρέπει νὰ ἀνατρέξουμε στὰ ἡθικὰ γραπτὰ τοῦ Κάντ» (Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η πολιτικὴ δυνατότητα...*, ἐνθ’ ἀν., σ. 19).

53. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ’ ἀν., σσ. 111-112. Ἡδη στὸ δοκίμιό του «Θεωρία και Πράξη» δ Κάντ ἀναφέρει δι τὸ καθεστὼς τῆς πολιτείας ὡς καθεστὼς δικαίου θεμελιώνεται στὶς *a priori* ἀρχὲς τῆς ἐλεύθερίας, τῆς ἰσότητας και τῆς αὐτοτέλειας (E. KANT, *Δοκίμια...*, ἐνθ’ ἀν., σ. 130).

54. S. GOYARD-FABRE, *La place de la justice dans la doctrine kantienne du droit*, *APD*, 20, 1975, σσ. 235-257.

55. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ’ ἀν., σ. 105.

όδηγει τὴν ἔννοια τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὅπως τὴν ἐκλαμβάνει ἡ σχολὴ τοῦ «νεώτερου» φυσικοῦ δικαίου, στὴν ὀλοκλήρωσή της. Οἱ ἔννοιες τῆς αὐτονομίας τῆς βούλησης, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητας, βρίσκονται ἡδη στὴ φυσικο-δικαιικὴ παράδοση τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα, στὴν ὥποια, ὅμως, ὑπάρχει ἀκόμη σύχγυση τῶν ὅρίων ἀνάμεσα σὲ μία ὁρθολογικὴ ἡθικὴ καὶ στὸ φυσικὸ δίκαιο, ἐνῷ τὸ δίκαιο ἀνάγεται σὲ μία ἡθικὴ φιλοσοφία καὶ σὲ μία ἡθικὴ ποὺ νοεῖται ως καθήκον τελειοποίησης τοῦ προσώπου.

‘Ο Κάντ ἔχει τὸ ἴδιο σημεῖο ἐκκίνησης ως «ἡθικιστής», ἔειναι ἀπὸ τὴν ἐνότητα δικαίου καὶ ἡθικῆς ἀλλὰ καταλήγει στὴ διχοτόμηση ἀνάμεσα στὴ θεωρία τοῦ δικαίου καὶ στὴ θεωρία τῆς ἀρετῆς ἀφοῦ ἡ ἡθικὴ καὶ τὸ ἡθικὸ καθήκον δὲν παρέχουν τὴ δυνατότητα «νὰ ὑποχρεώσει κανεὶς τὸν ἄλλον». Η δυνατότητα πρὸς ὑποχρέωση τοῦ ἄλλου εἶναι ὁ εἰδοποιὸς χαρακτήρας τοῦ δικαίου. Η ἡθικὴ ἐπιτάσσει νὰ κρατῶ τὴν ὑπόσχεσή μου σὲ ἓνα συμβόλαιο, ἀκόμα καὶ δταν τὸ ἀντισυμβαλλόμενο μέρος δὲν μπορεῖ νὰ μὲ ἔξαναγκάσει σὲ αὐτό. ‘Ομως τὸ καθήκον τῆς τήρησης τῶν ὑποσχέσεων εἶναι ταυτόχρονα ἡθικὴ ἀρχή –ἀφοῦ ἡ ὑπόσχεση εἶναι «τὸ θεμέλιο ἐνὸς καθήκοντος δικαίου, ἡ ὑπερβατολογικὴ συνθήκη δυνατότητάς του»⁵⁶ – ἀλλὰ καὶ ἀρχὴ τοῦ δικαίου, δικαιικὸ ἀξίωμα τοῦ πρακτικοῦ λόγου, γιὰ τὴ σύναψη καὶ τήρηση τοῦ συμβολαίου μεταξὺ δύο βουλήσεων⁵⁷. Σὲ τί συνίσταται δμως γιὰ τὸν Κάντ ἡ ἔξωτερικὴ σχέση μεταξὺ δύο βουλήσεων; Πρὸιν ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ ζήτημα αὐτό, ὑπενθυμίζουμε δτι γιὰ τὸν Κάντ τὸ φυσικὸ δίκαιο εἶναι ἓνα σύνολο κανόνων ποὺ ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο λόγο καὶ θεμελώνονται στὰ φυσικὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ τὴν ἐλευθερία, τὴν ἰσότητα καὶ, ὅπως θὰ δοῦμε ἐν συνεχείᾳ, τὴν ἰδιοκτησία⁵⁸, τὰ δποῖα εἶναι, σύμφωνα μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ Κ. Ψυχοπαίδη, «προαστικές, προκοινωνικές δυνατότητες τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων»⁵⁹.

‘Ο ρόλος τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὴ ζωὴ τοῦ δικαίου

A. Τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ φυσικοῦ δικαίου

‘Η σχέση δικαίου στὴν καντιανὴ νομικὴ θεωρία εἶναι μία τυπικὴ ἔξωτερικὴ σχέση τῶν βουλήσεων δύο κοινωνικὰ δρώντων ὑποκειμένων. ‘Αν κάθε

56. «Ἡ ὑπόσχεση συνιστᾶ μία *a priori* διαγκαιώτητα τῆς ἐλευθερίας ως δμοιβαότητας» (Π. ΚΟΝΤΟΥ, ‘Η καντιανὴ ἡθικὴ τῆς ὑπόσχεσης’, Αθήνα, Εοτία, 2005, σ. 43).

57. Γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ὑπόσχεσης κατὰ τὴ σύναψη τοῦ συμβολαίου μεταξὺ δύο μερῶν, πβ. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ’ ἀν., σ. 152 καὶ A. PHILONENKO, *Introduction...*, ἐνθ’ ἀν., σ. 150.

58. M. VILLEY, *Leçons...*, ἐνθ’ ἀν., σσ. 62, 63.

59. K. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, *Κριτικὴ φιλοσοφία...*, ἐνθ’ ἀν., σ. 88.

άνθρωπος είναι μία έλευθερη βούληση, αύτή θὰ πρέπει νὰ ἀφορᾶ ἔνα ἀντικείμενο. Πρόγιατι, στὴν ἔννοια τῆς ἰδιοκτησίας βλέπουμε νὰ φωτίζεται ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν ἄλλο, καθὼς ἐπίσης στὴν ἰδιοκτησία βρίσκει, σύμφωνα μὲ τὸν Κάντ, τὸ περιεχόμενό της ἥ ἀνθρώπινη ἐλευθερία, ὡς ἔμφυτο δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σχέση μὲ τὸν ἄλλον είναι σχέση μᾶς ἐλεύθερης βούλησης ποὺ ἔχει ἔνα πρᾶγμα, μὲ μία ἄλλη ἐλεύθερη βούληση ποὺ ἐπίσης ἔχει ἔνα πρᾶγμα. Τὸ «πρᾶγμα» γιὰ τὸν Κάντ είναι αὐτὸ ποὺ είναι ἔξωτερικὸ στὸ αὐτεξούσιο μου καὶ δὲν διαθέτει ἐλευθερία, τὸ ύλικὸ πρᾶγμα (*res corporalis*) ποὺ διακρίνεται ἀπὸ τὸ πρόσωπο. Τὸ δικαιικὸ ἀξίωμα τοῦ πρακτικοῦ λόγου είναι: «είναι δυνατὸν νὰ ἔχω δικό μου κάθε πρᾶγμα ἔξωτεροικὸ πρὸς τὸ αὐτεξούσιο μου»⁶⁰. Ο Κάντ, διαφωνώντας μὲ τὸν Achenwall, ἀρνεῖται τὴν ἰδέα τοῦ *res nullius*, δηλαδὴ ἐνὸς ἀντικειμένου χωρὶς κάτοχο, διότι γι' αὐτὸν κάθε πρᾶγμα μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὡς ὑπάρχον κάτω ἀπὸ τὴν ἔξουσία τοῦ ἀνθρώπου. Βλέπει, δηλαδή, ἀναγκαία συνάφεια ἀνάμεσα στὸ ἔμφυτο δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας καὶ στὰ ἔξωτερικὰ ἀντικείμενα τῆς ἐπιλογῆς του. «Ἐνα ἀντικείμενο χωρὶς κάτοχο είναι ἀντίθετο στὸ δικαίο». Γ' αυτὸ «κάθε ἀντικείμενο είναι ἀντικειμενικὰ δυνάμει δικό μου»⁶¹ –αὐτὸ είναι μία *a priori* προϋπόθεση τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Αὐτὴ ἡ *lex permissiva* σημαίνει τὴν ἴκανότητα νὰ κατέχουμε δυνάμει κάθε ἔξωτεροικὸ ἀντικείμενο, νὰ ἐπιβάλλουμε σὲ δλους τοὺς ἄλλους τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀπέχουν ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ ἀντικειμένου τῆς βούλησής μας, διότι αὐτὸ βρίσκεται στὴ δική μας κατοχή.

Οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις ἐκλαμβάνονται ὡς δυνάμει σχέσεις κατοχῆς, ποὺ στηρίζονται σὲ μία ἔλλογη σχέση τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὸ ἀντικείμενο, ὡς αἴτημα τοῦ λόγου. Ἡ ἰδέα τῆς κατοχῆς συνδέεται μὲ τὴν ἰδέα τῆς ὑποχρέωσης, τὴν ὅποια τὸ ἀτομο μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει στοὺς ἄλλους, σὲ σχέση μὲ τὰ πράγματα ποὺ ἔχει στὴν κατοχή του. Τὸ «δικό μου» είναι αὐτὸ ποὺ είναι ἔξωτεροικὸ σὲ μένα καὶ στὸ ὅποιο δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ μὲ ἐμποδίσουν στὴ χρήση του, χωρὶς νὰ μὲ βλάψουν (δηλαδὴ νὰ βλάψουν τὴν ἐλευθερία μου, ποὺ μπορεῖ νὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐλευθερία παντὸς ἄλλου). Ἡ κατοχή, δηλαδή, είναι ἡ ὑποκειμενικὴ προϋπόθεση τῆς χρήσης τοῦ πράγματος, ἀλλὰ ὁ Κάντ διακρίνει μεταξὺ ἐμπειρικῆς καὶ νοητῆς κατοχῆς καὶ αὐτὴ είναι ἡ μεγάλη πρωτοτυπία τῆς Θεωρίας τοῦ Δικαίου. «Τὸ ἔξωτεροικὸ δικό μου είναι αὐτὸ ποὺ δὲν θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ μὲ ἐμποδίσει ἀπὸ τὴ χρήση του, χωρὶς νὰ μὲ βλάψει, ἀκόμη καὶ δταν δὲν τὸ ἔχω στὴ (φυσικὴ) κατοχή μου»⁶².

60. «Τὸ δικό μου σύμφωνα μὲ τὸ δίκαιο είναι αὐτὸ μὲ τὸ ὅποιο εἶμαι τόσο δεμένος, ὥστε ἡ χρήση ἐνὸς ἄλλου χωρὶς τὴ συναίνεσή μου θὰ μὲ ἔβλαπτε. Ἡ κατοχὴ είναι ἡ ὑποκειμενικὴ προϋπόθεση τῆς δυνατότητας τῆς χρήσης ἐν γένει» (I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 119-121).

61. *Aντόθι*, σσ. 120-121.

62. *Aντόθι*, σ. 123.

Πρέπει συνεπῶς νὰ προύποθέσουμε μία νοητὴ κατοχὴ (*possessio noumenon*) ως δυνατή γιὰ νὰ ὑπάρχει «ἔνα δικό μου ή ἔνα δικό σου», ἐνῷ ή ἐμπειρικὴ κατοχὴ εἶναι ή κατοχὴ στὸν κόσμο τῶν φαινομένων (*possessio phaenomenon*).⁶³ Ετοι, τὸ νὰ κατέχεις ἔνα πρᾶγμα, σημαίνει νὰ ἔχεις ἔνα δικαίωμα πάνω στὸ πρᾶγμα, δηλαδὴ νὰ τὸ κατέχεις μὲ δικαιικὸ τρόπο. Τὸ δίκαιο, δηλαδὴ, ἐδῶ εἶναι πλέον ἔνα δικαίωμα νοητῆς κατοχῆς ἐνὸς ἀντικειμένου. Η σχέση τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τόπο καὶ χρόνο, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ὑλικὴ κατακράτηση τοῦ ἀντικειμένου, εἶναι σχέση νοητική. Ἐνῷ ή ἐμπειρικὴ κατοχὴ ἀφορᾶ τὴν ὑλικὴ κατακράτηση τοῦ πράγματος γιὰ δοῦ διάστημα διαρκεῖ καὶ δίνει *a posteriori* τὴν συνάφεια ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ή νοητὴ κατοχὴ δίνει μία ἀναγκαία συνθετικὴ *a priori* συνάφεια ἀνάμεσα στὸ ἔμφυτο δικαίωμα καὶ τὴν ἔξωτερικὴ κατοχὴ⁶⁴.

Τὸ πρᾶγμα εἶναι δικό μου, διότι ή βούλησή μου κάνοντας τὴν χρήση τοῦ πράγματος δὲν ἀντιφάσκει στὴν ἔξωτερική μου ἐλευθερία καὶ ή δυνατότητα μᾶς νοητῆς κατοχῆς ἀφορᾶ τὴ δυνατότητα κατοχῆς χωρὶς νὰ ἔχω τὸ πρᾶγμα στὰ χέρια μου. Η νομικὴ φύση τῆς κατοχῆς δὲν συνίσταται στὴν ὑλικὴ πλευρὰ τῆς κατοχῆς, οὔτε στὴν ὥφελειά της, ἀλλὰ σὲ μία ὑπερβατολογικὴ ἀναγκαιότητα ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου, ώς «ὑπερβατολογικὸς σύνδεσμος *a priori* τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὸ ἀντικείμενο»⁶⁴. Η «νοητὴ κατοχὴ» ώς ἔννομη κατοχὴ εἶναι μία *a priori* δρθιλογικὴ ἔννοια, ἀλλὰ καὶ πρακτική, ἀφοῦ εἶναι ἀπαίτηση τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Η ἔννοια, δημος, μᾶς νοητῆς κατοχῆς συνεπάγεται τὴν ἔννοια μᾶς νομοθεσίας μὲ γενικὴ ἴσχυ καὶ δεομευτικότητα, ποὺ νὰ ἐπιβάλλει τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὴν χρήση αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου. Πράγματι, δὲ εἰδοποιὸς χαρακτήρας τοῦ δικαίου συνίσταται στὴ δυνατότητα νὰ ὑποχρεώνει κανεὶς τὸν ἄλλον νὰ ἀπέχει ἀπὸ τὴν χρήση τοῦ πράγματος.

Ομως στὴ φυσικὴ κατάσταση δὲν ὑπάρχει ἀκόμη τέτοια δυνατότητα ὑποχρέωσης, ἀφοῦ εἶναι μία προσωρινὴ κατάσταση ὑποκειμενικῆς ἐλευθερίας, μία κατάσταση βίᾳς δπου καμία βούληση δὲν μπορεῖ νὰ δεομεύσει μία ἄλλη καὶ κανένα πρόσωπο δὲν μπορεῖ νὰ δεομεύσει τὸ ἄλλο, οὔτε ὑφίσταται σχέση τοῦ ἐνὸς πρὸς τὸν ἄλλον. Η ὑποχρέωση προέρχεται ἀπὸ ἓναν οἰκουμενικὸ κανόνα τῆς ἔξωτερικῆς ἔννομης σχέσης. Τὸ δικαίωμα νὰ ὑποχρεώνει κανεὶς τοὺς ἄλλους καὶ τὸ δικαίωμα νὰ μὴν «ὑποχρεώνεται», παρὰ μόνον ἀν καὶ ὅποιοσδήποτε ἄλλος «ὑποχρεώνεται» μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, εἶναι τὸ περιεχόμενο τῆς ἔξωτερικῆς νομικῆς ὑποχρέωσης ή ὅποια ἔχει τὸν χαρακτήρα τῆς οἰκουμενικότητας καὶ τῆς ἀμοιβαίστητας ποὺ ἀμφότερα χαρακτηρίζουν ἔναν οἰκουμενικὸ κανόνα. Η βούληση τοῦ ἀτόμου σὲ σχέση μὲ τὴν ἔξωτερικὴ κατοχὴ δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ώς νόμος καταναγκα-

63. K. FLIKSCHUH, Freedom and Constraint in Kant's Metaphysical Elements of Justice, S. BYRD - J. HROUSCHKA (ἐπμ.), *Kant and Law...*, ἔνθ' ἀν., σσ. 87-108.

64. S. GOYARD-FABRE, Kant et l'idée pure du droit, *APD*, 26, 1981, σσ. 133 - 154.

σιμοῦ, ἀρα μόνο ἡ οἰκουμενική συλλογική (κοινή) και πανίσχυρη βούληση μπορεῖ νὰ δώσει στὸν καθένα αὐτὴ τὴν ἐγγύηση τῆς οἰκουμενικότητας και τῆς ἀμοιβαιότητας τῆς ἔξωτερης νομικῆς ὑποχρέωσης. «Ἡ κατάσταση ποὺ ὑπόκειται σὲ μία οἰκουμενική ἔξωτερη κατάσταση (δηλαδὴ δημόσια) και συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἴσχυ, εἶναι ἡ πολιτική κατάσταση»⁶⁵. Ἔτοι, μόνο στὴν πολιτική κατάσταση μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἔνα ἔξωτερικό δικό μου και δικό σου.

Πράγματι, γιὰ τὸν Κάντη ἡ φυσική κατάσταση (*naturzustande*) δὲν ἀντιτίθεται στὴν κοινωνική κατάσταση ἀλλὰ στὴν πολιτική κατάσταση, διότι ἀποδέχεται τὴν ὑπαρξην τῆς κοινωνίας στὴ φυσική κατάσταση, ἀλλὰ ὅχι πολιτικῆς κοινωνίας ποὺ ἐγγυᾶται «τὸ δικό μου και τὸ δικό σου κάτω ἀπὸ δημόσιους νόμους», γι' αὐτὸ θεωρεῖ ὅτι τὸ δίκαιο τῆς φυσικῆς κατάστασης εἶναι τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο, ἐνῶ τὸ δίκαιο τῆς πολιτικῆς κατάστασης εἶναι τὸ δημόσιο δίκαιο. Διότι, σύμφωνα μὲ τὸν Κάντη, φυσική κατάσταση εἶναι ἡ κατάσταση ποὺ δὲν εἶναι ἔννομη, δηλαδὴ αὐτὴ στὴν ὅποια δὲν ὑπάρχει διανεμητικὴ δικαιοσύνη. Σ' αὐτὴν δὲν ἀντιτίθεται ἡ κοινωνική κατάσταση (ὅπως σκέπτεται ὁ Achenwall), ἀλλὰ ἡ πολιτική κατάσταση μᾶς κοινωνίας ποὺ ὑπόκειται σὲ μία διανεμητικὴ δικαιοσύνη. Διότι στὴν ἴδια τὴ φυσική κατάσταση μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν νόμιμες κοινωνίες (π.χ. ἡ συζυγική κοινωνία, ἡ πατρική κοινωνία, ἡ οἰκιακή και ἄλλες).

Βλέπουμε ὅτι ὁ Κάντη, μαζὶ μὲ τὴ διάκριση φυσικῆς και πολιτικῆς κατάστασης κάνει και τὴ διάκριση μεταξὺ κοινωνίας και πολιτικῆς κατάστασης, ταυτίζοντας τὴν κοινωνία μὲ τὴ φυσική κατάσταση και τὸ φυσικὸ δίκαιο ποὺ ἴσχυει σ' αὐτὴν, τὸ δποτὸ δνομάζει ἰδιωτικὸ δίκαιο, ἀντιτίθεται μὲ τὸ δίκαιο τῆς πολιτικῆς κατάστασης ποὺ εἶναι τὸ δημόσιο δίκαιο. Ἀντίθετα μὲ τὸν Achenwall και τὸν Rousseau, οἱ δποτοι δὲν διαχωρίζουν τὴν κοινωνικὴ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ κατάσταση, δὲν διαχωρίζουν δηλαδὴ τὴν κοινωνία ἀπὸ τὸ κράτος, ὁ Κάντη εἰσάγει ωριή ἀντίθεση μεταξὺ φυσικῆς κατάστασης και πολιτικῆς κατάστασης, μεταξὺ κοινωνίας και κράτους. Ὁ Κάντη ταυτίζει, λοιπόν, τὸ φυσικὸ δίκαιο μὲ τὴν κοινωνία, ἐνῶ ὁ Ρουσσώ συνδέει κράτος και κοινωνία, δίνοντας στὴν κοινωνία προνομιούχο θέση⁶⁶.

Τὸ φυσικὸ δίκαιο δνομάζεται ἰδιωτικὸ δίκαιο ὥς δίκαιο τῆς φυσικῆς κατάστασης, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ «τὸ δικό μου και τὸ δικό σου» μέσω δημόσιων νόμων, ἀφοῦ τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο δὲν ἔξασφαλίζει τὸ δικαίωμα τῆς νομικῆς ὑποχρέωσης και δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει κυρώσεις⁶⁷. Ἡ διάκριση

65. I. KANT, *Doctrine...*, ἔνθ' ἀν., σ. 131.

66. A. PHILONENKO, *Introduction...*, ἔνθ' ἀν., σ. 39.

67. Βέβαια ὁ Κάντη διακρίνει τὸ φυσικὸ δρθιολογικὸ δίκαιο τῆς κοινωνικῆς κατάστασης ἀπὸ τὸ προκοινωνικὸ φυσικὸ δίκαιο, στὸ δποτὸ γίνεται δεκτὴ ἡ ἰδέα τῆς πρωταρχικῆς κοινῆς κατοχῆς δλων τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς γῆς, ἡ πρωταρχικὴ κοινωνημοσύνη δηλαδὴ (I. KANT, *Doctrine...*, ἔνθ' ἀν., σ. 139).

διάμεσα στή φυσική και τήν πολιτική κατάσταση καθίσταται περιοσσότερο σαφής μὲ τήν ξννοια τῆς κατοχῆς. Διότι, σύμφωνα μὲ τήν οἰκουμενική ἀρχή τῆς «ἐξωτερικῆς κτήσης»: αὐτὸ ποὺ ὑποτάσσω στήν ξέουσία μου, ξχω τή δυνατότητα νὰ τὸ χρησιμοποιήσω ὡς ἀντικείμενο τοῦ αὐτεξουσίου μου, σύμφωνα μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ πρακτικοῦ λόγου, «...αὐτὸ τέλος ποὺ θέλω νὰ εἶναι δικό μου (σύμφωνα μὲ τήν ίδέα μᾶς πιθανῆς κοινῆς βούλησης): αὐτὸ εἶναι δικό μου»⁶⁸. Αὐτὸ ποὺ θέλω νὰ εἶναι δικό μου, εἶναι δικό μου, ὑπὸ τήν προύποθεση μᾶς σύμφωνης κοινῆς βούλησης ὅλων, ἢ δποία ὑποχρεώνει τὸν καθένα νὰ ἀπέχει ἀπὸ τήν κατοχή μου. Μέσω τῆς ξννοιας τῆς νοητῆς κατοχῆς, δηλαδὴ τῆς ἀτομικῆς ίδιοκτησίας, ὁ Κάντ διακρίνει ἀλλὰ και συνδέει τὸ φυσικὸ δίκαιο, ὡς ἴδιωτικὸ δίκαιο, μὲ τὸ δημόσιο δίκαιο, δείχνοντας τήν ἀνεπάρκεια τοῦ φυσικοῦ (ἴδιωτικοῦ) δικαίου, ἀφοῦ ἢ «νοητή» κατοχή διαφροποιεῖται ἀπὸ τήν «ἐμπειρική» λόγω τῆς παρουσίας τοῦ ἄλλου, τὸν ὅποιο θέλουμε νὰ ὑποχρεώσουμε νὰ ἀπέχει. Στή φυσική κατάσταση, ἢ ἀπαίτηση ποὺ ξχω νὰ ἀποκλείσω τὸν καθένα δὲν πληροῦται. Τὸ φυσικὸ δίκαιο εἶναι ἀνεπαρκὲς νὰ ἔξασφαλίσει αὐτὸ ποὺ ξχω στήν κατοχή μου. Όφείλουμε νὰ ἀποδεχθοῦμε ἔνα δικό μου και ἔνα δικό σου ὡς δυνατὸ πρὸ ἀπὸ τὸ πολιτικὸ σύνταγμα και ταυτόχρονα ἔνα δικαίωμα καταναγκασμοῦ κάθε προσώπου μὲ τὸ ὅποιο θὰ μπορούσαμε νὰ εἴμαστε ἐν σχέσει, «...νὰ εἰσέλθει μαζί μας σὲ ἔνα σύνταγμα ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ τὰ ἔγγυη θεῖ»⁶⁹.

«Στή φυσική κατάσταση διδήποτε μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ μόνο προσωρινά», μόνο ἢ ίδέα μᾶς ἐνοποιημένης *a priori* βούλησης ὅλων εἶναι προύποθεση, *sine qua non*, τῆς πολιτικῆς κατάστασης. «Ἡ κατάσταση μᾶς βούλησης πραγματικὰ ἐνοποιημένης μὲ οἰκουμενικὸ τρόπο ἐν δψει μᾶς νομοθεσίας, εἶναι ἢ πολιτική κατάσταση... Ἡ πράξη τῆς ἐνοποιημένης βούλησης δύο προσώπων εἶναι τὸ συμβόλαιο». Άπὸ τὸ ἴδιωτικὸ δίκαιο στή φυσική κατάσταση ἀναδύεται, λοιπόν, τὸ ἀξίωμα τοῦ δημοσίου δικαίου: «Λόγω αὐτῆς τῆς ἀναπόφευκτης συνύπαρξης μὲ δλους τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, δφείλεις νὰ ἔξελθεις ἀπὸ τήν κατάσταση αὐτή γιὰ νὰ εἰσέλθεις σὲ μία δικαιικὴ κατάσταση, δηλαδὴ μία κατάσταση διανεμητικῆς δικαιοσύνης»⁷⁰, διότι κανεὶς δὲν ὑποχρεοῦται νὰ ἀπέχει ἀπὸ κάθε προσβολὴ στήν κατοχή ἐνὸς ἄλλου, δν αὐτὸς δὲν τοῦ παρέχει ἐξ ἵσου τή διαβεβαίωση δτι θὰ τηρήσει τήν ἴδια δέσμευση ἀπέναντί του.

Τὸ δικαίωμα κατοχῆς, τὸ ἴδιωτικὸ δικαίωμα, ὑπάρχει ἥδη στή φυσική κατάσταση και διοχετεύεται στήν ὑποχρέωση ποὺ ἐπιβάλλει σὲ κάθε ἄλλον νὰ μὴν κάνει χρήση τοῦ ἀντικείμενου, διότι δπως λέει ὁ Κάντ, στή φυσική κατάσταση ἢ κατοχή ἐνὸς πράγματος εἶναι φυσική κατοχή, ποὺ εἶναι «οἰονεὶ ξννομη», ἢ δποία ξχει, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, τήν ἀξία μᾶς

68. *Aντόθι*, σ. 133.

69. *Aντόθι*, σ. 131.

70. *Aντόθι*, σσ. 140, 150, 188.

ζννομης κατοχής, δλλά ἐν ἀναμονῇ τῆς πολιτικῆς κατάστασης κάτω ἀπὸ μία δημόσια νομοθεσία καὶ τὴ σύμφωνη βούληση ὅλων. ‘Υπάρχει ἡδη ἀπὸ τὴ φυσικὴ κατάσταση, δλλά χρειάζεται μία ἐγγύηση καθαρὰ δικαιική, δηλαδὴ «μία συλλογικὴ καὶ οἰκουμενικὴ βούληση» γιὰ νὰ ἐγγυηθεῖ τὴν ὑποχρέωση νὰ μήν προσβάλλουν τὴν κατοχὴ μου καὶ τὸ δικαίωμα κατοχῆς μου ἐπὶ τοῦ πράγματος. Τὸ καθεστὼς τῶν δημοσίων νόμων καὶ τῆς δημόσιας διανεμητικῆς δικαιοσύνης, μέσω τῶν δικαιοτηρίων, μποροῦν νὰ τὰ ἐγγυηθοῦν μέσω τοῦ νομικοῦ καταναγκασμοῦ⁷¹.

Τὸ ἴδιωτικὸ δικαίωμα κατοχῆς, τὸ ὅποιο διοχετεύεται στὴν ὑποχρέωση ἀποχῆς, εἶναι μὲν ὁ «ἰδανικὸς τύπος τοῦ ἴδιωτικοῦ δικαίου»⁷² (ὅπως καὶ ἡ ζννοια τῆς πρωταρχικῆς κοινότητας τοῦ ἐδάφους εἶναι μία ἔλλογη ἰδέα ποὺ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ζννοια τῆς πρώτης κατοχῆς), δλλά ἡ κατάληψη (*possessio*) τοῦ πράγματος, δηλαδὴ ἡ κατοχὴ μὲ ἀποκλεισμὸ ὄλλων κατόχων, προϋποθέτει ζνναν ἐμπειρικὸ κάτοχο ἐν χρόνῳ. Τὸ ἴδιωτικὸ δίκαιο, βέβαια, δὲν εἶναι κατηγόρημα τοῦ ἐμπειρικοῦ ὑποκειμένου ἀφοῦ κατ’ ἀρχὴν ὁ ἴδανικὸς τύπος τοῦ ἴδιωτικοῦ δικαίου ὡς δικαιώματος νοητῆς κατοχῆς ἀφορᾶ τὸ ὑπερβατολογικὸ ὑποκείμενο, ὑπακούοντας σὲ ὑπερβατολογικοὺς ὅρους (*a priori*) τοῦ λόγου, πέρα ἀπὸ περιοτάσεις τόπου καὶ χρόνου, μὲ σκοπὸ ὅμως νὰ πραγματωθεῖ στὴν ίστορία καὶ μάλιστα ἐν χρόνῳ, ἀπὸ τὰ ἐμπειρικὰ ὑποκείμενα. Η κτήση (*possessio*) εἶναι ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν πραοτικὴ ἐμπειρικὴ κατάσταση στὴν ἀστικὴ νοητικὴ κατάσταση. Ο Κάντ ζξιρθολογίζει «τὴν κατοχὴ ὡς μετάβαση ἀπὸ τὴ φυσικὴ ὑποκειμενικὴ κτήση σὲ μία μορφὴ διανοητικῆς κατάληψης τῆς κατοχῆς στὴν ἀντικειμενικὴ μορφὴ τῆς ἴδιοποίησης»⁷³.

Η ἴδιοποίηση δὲν εἶναι μία μορφὴ κατοχῆς πέραν τῆς ίστορίας, δλλά ἡ ἴδανικὴ μορφὴ ἐμπράγματον δικαιώματος ποὺ λαμβάνει χώρα ἐν χρόνῳ καὶ ἐντὸς τῆς ίστορίας⁷⁴, ἀφοῦ μέσω τοῦ λόγου ὁ Κάντ πηγαίνει ἀπὸ τὴν ἔλλογη ἰδέα τῆς κοινῆς κατοχῆς στὸ δίκαιο τῆς ἴδιωτικῆς χρήσης τοῦ πράγματος, διότι δπως τονίζει «ἡ ζννοια τῆς ἀπλῆς νομικῆς κατοχῆς δὲν εἶναι

71. Αὐτόθι, σ. 132. Τὰ τρία εἶδη τῶν δικαιωμάτων στὴ Θεωρίᾳ τοῦ Δικαίου τοῦ Κάντ εἶναι: 1) τὸ δικαίωμα ζνναντι τοῦ πράγματος (ἐμπράγματο δικαιώμα), 2) τὸ δικαίωμα ζνναντι ζνός προσώπου (προσωπικό) καὶ 3) τὸ ἐμπράγματο-προσωπικὸ δικαίωμα, δηλαδὴ τὸ δικαίωμα κατοχῆς ζνός πράγματος ἀλλὰ τῆς χρήσης αὐτοῦ ὡς προσώπου (δικαίωμα μεταξὺ συζύγων).

72. S. GOYARD-FABRE, Kant et l'idée pure..., ξνθ' ἀν., σ. 143.

73. K. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, Κριτικὴ φιλοσοφία..., ξνθ' ἀν., σ. 132. Οἱ τρεῖς συγμέτης τῆς «κτήσης» τοῦ πράγματος εἶναι: ἡ κατάληψη (*possessio phaenomenon*), ἡ δήλωση, ἡ ἴδιοποίηση (*possessio noumenon*).

74. Τρεῖς εἶναι οἱ βαθμίδες τοῦ δικαίου: 1) τοῦ δικαίου τῆς φυσικῆς κατάστασης, τῆς πρωταρχικῆς κοινῆς κατοχῆς, 2) τῆς προσωρινῆς κτήσης ἐπὶ τοῦ κοινοῦ ἐδάφους καὶ 3) ἡ βαθμίδα τῆς δριτικῆς κτήσης τῆς διανεμητικῆς δικαιοσύνης.

έμπειρική (δὲν ἔξαρτάται ἀπὸ συνθῆκες τόπου καὶ χρόνου), ἀλλὰ «ἔχει πρακτικὴ σημασία διότι ἐφαρμόζεται σὲ ἀντικείμενα τῆς ἔμπειρίας»⁷⁵. Αὐτὸς καθίσταται ἀπόλυτα προφανὲς δταν δ Κάντ μιλάει γιὰ «τὸ δικό μου καὶ τὸ δικό σου» καὶ δὲν ἔννοει φυσικὰ τὸ ὑπερβατολογικὸ ὑποκείμενο. Ή φυσικὴ κατάσταση δὲν εἶναι μία κατάσταση ἀδικίας, ἀλλὰ αὐτὸς ποὺ εἶναι ἀδικο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους εἶναι «...νὰ θέλουν νὰ παραμένουν σὲ μία μὴ δικαιικὴ κατάσταση», στὴν ὅποια κανεὶς δὲν εἶναι ἔξασφαλισμένος σὲ αὐτὸς ποὺ εἶναι δικό του ἐνάντια στὴ βία. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ περιμένουμε τὴν πραγματικὴ ἔχθρότητα τοῦ ἄλλου. Εἶναι δίκαιο νὰ χρησιμοποιεῖ κανεὶς καταναγκασμὸ ἀπέναντι σ' αὐτὸν ποὺ τὸν ἀπειλεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴν φύση.

Τὸ εμπράγματο δίκαιο ἥ δικαιώματα ἔνεργει ἔναντι κάθε κατόχου καὶ συνιστᾶ δικαιώματα ἔναντι προσώπων πάνω σὲ ἔνα πρᾶγμα. Ή ἴδιοποίηση ὡς νοητὴ κατοχὴ εἶναι μία σχέση προσώπων πρὸς πρόσωπα⁷⁶. Ἔτοι, τὰ δικαιώματα τῆς ἴδιοκτηοίας δὲν εἶναι μία σχέση στὴν ὅποια ὑποκείμενα ὑποχρεώνουν ἀντικείμενα, ἀλλὰ μία σχέση ἀνάμεσα σὲ ὑποκείμενα ὡς πρὸς κάποια ἀντικείμενα, σὲ σχέση μὲ τὴν κατοχὴ τῶν ὅποιων μποροῦν νὰ νομιμοποιηθοῦν ἔναντι τῆς ἐλευθερίας ὅποιουδήποτε ἄλλου⁷⁷. Ὁμως, παρότι τὸ δικαιώματα τοῦ *dominium* εἶναι μία σχέση ἀνάμεσα σὲ ὑποκείμενα, «εἶναι μία ἀπόλυτη νομικὴ ἔξουσία πάνω στὰ ἔξωτερικὰ ἀντικείμενα»⁷⁸. Τὸ δικαιώματα τῆς φυσικῆς κατοχῆς, ὡς «οἰονεὶ ἔννομης κατοχῆς», ποὺ ὑφίσταται στὴ φυσικὴ κατάσταση εἶναι, δπως εἴπαμε, ἐν ἀναμονῇ τῆς πολιτικῆς κατάστασης. Ή κτήση, λοιπόν, λαμβάνει χώρα σύμφωνα μὲ τὴν ἰδέα τῆς πολιτικῆς κατάστασης καὶ ἐν ὅψει τῆς ἐγκαθίδρυσῆς της, ἀλλὰ πρὸ τῆς πραγματοποίησῆς της, μόνο προσωρινά, ἐφ' ὅσον ἥ «ὅριοτικὴ κτήση» πραγματοποιεῖται μέσα στὴν πολιτικὴ κατάσταση. Παρ' ὅλα αὐτὰ «ἡ προσωρινὴ κτήση εἶναι ἀληθινὴ κτήση», λέει δ Κάντ, διότι ἥ δυνατότητα τῆς κτήσης εἶναι ὀφελὴ τοῦ ἴδιωτικοῦ δικαίου ποὺ ἔξουσιοδοτεῖ τὸν καθένα νὰ ἀσκήσει τὸν καταναγκασμὸ μέσω τοῦ δποίου εἶναι δυνατὴ ἥ ἔξοδος ἀπὸ τὴν φυσικὴ καὶ ἥ εἴσοδος στὴν πολιτικὴ κατάσταση.

Σ' αὐτὸς τὸ πλαίσιο μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε δτι τὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν διαθέτει ἀποτελεσματικὴ νομικὴ ἴοχύ. Στὴ φυσικὴ κατάσταση ὅλοι ἔχουν δικαιώματα ἐλευθερίας, ἵστητας καὶ κατοχῆς τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν μπορεῖ νὰ τὰ ἐγγυηθεῖ, γιὰ νὰ προοδιοριστοῦν καὶ νὰ καταστοῦν ὅριοτικά, ἥ πολιτικὴ κοινωνία, ὡς κράτος, εἶναι ἀπαραίτητη. Βλέπουμε μάλιστα δτι, δπως δρθὰ ἐπισημαίνει ἥ Gregor, δν καὶ ἥ Θεωρία τοῦ *Di-*

75. I. KANT, *Doctrine...*, ἔνθ' ἀν., σ. 127.

76. Ἀλλὰ καὶ τὸ προσωπικὸ δικαιώμα εἶναι τὸ δικαιώμα ἔναντι ἐνὸς καθορισμένου φυσικοῦ προσώπου νὰ προβεῖ στὴν τήρηση τῆς ὑπόσχεσης ποὺ ἀνέλαβε (συμβόλαιο) ἐνῷ, δπως εἴπαμε, τὸ ἐμπράγματο-προσωπικὸ δικαιώμα εἶναι τὸ δικαιώμα κατοχῆς ἐνὸς ἀνυκαμένου ὡς πράγματος καὶ τῆς χρήσης του ὡς προσώπου.

77. K. FLIKSCHUH, *Freedom and Constraint...*, ἔνθ' ἀν., σσ. 97-98.

78. W. KERSTING, *Freiheit und Intelligibler Besitz*, *ZP*, 6, 1981, σσ. 31-51.

καίου ἀρχίζει ώς σύστημα καθηκόντων, διαν δ Κάντ καταπιάνεται μὲ τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο τὸ ἐνδιαφέρον του στρέφεται στὰ δικαιώματα παρὰ στὰ καθήκοντα, διότι πρόκειται γιὰ τὸ δίκαιο μὲ τὴ στενὴ ἔννοια, ώς δικαιώμα «χωρὶς ἡθικὰ στοιχεῖα»⁷⁹.

Βλέπουμε, ἐπίσης, δι τὸ δίκαιο (*recht*) στὸν Κάντ δὲν θεμελιώνεται στὴν κοινωνικὴ χρησιμότητα, οὔτε στὴν ὥφελεια ἢ τὴν εύημερία ἢ τὸ κοινὸ ἄγαθό, δπως στὴν ἀρχαία καὶ μεσαιωνικὴ ὅπτικῃ, ἀλλὰ στὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου. Η Θεωρία τοῦ Δικαίου τοῦ Κάντ θεμελιώνεται στὴν ἐξάρτηση τῆς ἀποτελεοματικότητας τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀπὸ τὸ δημόσιο δίκαιο. Η σχέση, λοιπόν, τοῦ φυσικοῦ δικαίου μὲ τὸ δημόσιο δίκαιο, τὸ δίκαιο τοῦ κράτους, εἶναι αὐτὴ μέσω τῆς δποίας ἀναδύεται ὁ ρόλος τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὴ ζωή τοῦ δικαίου. Στὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου τοῦ Κάντ ἡ ἀνάλυση περὶ τοῦ δικαίου γίνεται λόγος περὶ δικαιωμάτων. «Ο ἀνθρωπος πρέπει νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴ φυσικὴ κατάσταση» καὶ νὰ ἐνωθεῖ μὲ δλους τοὺς ἄλλους κάτω ἀπὸ ἕνα δημόσιο νομικό, ἐξωτερικὸ καταναγκασμὸ «νὰ εἰσέλθει σὲ μία κατάσταση στὴν ὁποία αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ἀναγνωριστεῖ στὸν καθένα ώς δικό του, θὰ εἶναι νομικὰ προσδιορισμένο καὶ ἐξαισφαλισμένο ἀπὸ μία ἐξωτερικὴ ἔξουσία, δηλαδὴ πρέπει νὰ μπεῖ στὴν πολιτικὴ κατάσταση»⁸⁰.

B. Τὸ θετικὸ δίκαιο ώς μέσον πραγματοποίησης τοῦ φυσικοῦ δικαίου

Τὸ ἀξίωμα τοῦ δημοσίου δικαίου ἐπιβάλλει, δπως εἴπαμε, τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴ φυσικὴ κατάσταση καὶ τὴν εἰσόδο στὴν πολιτικὴ κατάσταση, δηλαδὴ τὴν ἔννομη κατάσταση. «Η πράξη μέσω τῆς δποίας ἔνας λαὸς συγκροτεῖται ὁ ἴδιος σὲ Κράτος, κυριολεκτικῶς μιλώντας ἡ ἰδέα τοῦ Κράτους ἡ δποία εἶναι ἡ μόνη ποὺ ἐπιτρέπει νὰ σκεφθοῦμε τὴ νομιμότητά του, εἶναι τὸ πρωταρχικὸ συμβόλαιο, σύμφωνα μὲ τὸ δποῖο δλοι ἐγκαταλείπουν στὸν λαὸ τὴν ἐξωτερική τους ἐλευθερία, γιὰ νὰ τὴν ἔσαναβροῦν ἐκ νέου ώς μέλη μᾶς Δημοκρατίας, δηλαδὴ ἐνὸς λαοῦ θεωρουμένου ώς Κράτος»⁸¹. Τὸ πρωταρχικὸ συμβόλαιο εἶναι ἡ συγκρότηση τοῦ λαοῦ σὲ κράτος, μέσα ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη δράση τῶν ἀτόμων τὰ δποῖα ἐγκαταλείπουν τὴν ἐλευθερία τους γιὰ νὰ τὴν ἀποκτήσουν ἐκ νέου ώς πολίτες τῆς Δημοκρατίας. «Ἐτοι βλέπουμε δι τὸ δ αὐτοπροσδιορισμὸς τοῦ ἀτόμου συμπίπτει μὲ τὸν ἔλλογο πολιτικὸ θεσμό. Τὸ πρωταρχικὸ συμβόλαιο, ώς κοινὴ βούληση, εἶναι λοιπὸν ἡ νομιμοποιητικὴ βάση τοῦ κράτους ἐντὸς τοῦ δποίου γίνεται πραγματικότητα ἡ «ἔννομη κατάσταση» ἡ δποία εἶναι «ἡ σχέση τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους ποὺ περιλαμβάνει τὶς προϋποθέσεις ὑπὸ τὶς δποῖες ἔκαστος μπορεῖ νὰ ἀπο-

79. M. GREGOR, *Ἐνθ' ἀν.*, σσ. 110, 124.

80. I. KANT, *Doctrine*, *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 194.

81. *Αὐτόθι*, σ. 198.

λαύσει τὸ δικαιώμα του»⁸². Η ἔννομη κατάσταση, λέει ό Κάντ, ή κατάσταση δηλαδή τοῦ δημοσίου δικαίου, δὲν περιέχει τίποτε περισσότερο, οὕτε ἐπὶ πλέον καθήκοντα ἀπὸ αὐτὰ τῆς φυσικῆς κατάστασης. Η ὥλη τοῦ ἴδιωτικοῦ δικαίου εἶναι ή ἴδια καὶ στὶς δύο καταστάσεις, ἀλλὰ οἱ νόμοι τῆς δεύτερης κατάστασης ἀφοροῦν τὴν ἔννομη μορφὴ τῆς συνύπαρξης, γι' αὐτὸ καὶ οἱ νόμοι αὐτοὶ πρέπει νὰ εἶναι δημόσιοι. «Τὸ σύνολο τῶν νόμων ποὺ χρήζουν δημοσιεύσεως γιὰ νὰ παραγάγουν τὴν ἔννομη κατάσταση εἶναι τὸ δημόσιο δίκαιο»⁸³.

Τὸ δημόσιο δίκαιο, λοιπόν, εἶναι ἔνα σύστημα νόμων γιὰ ἔναν λαό, δηλαδὴ ἔνα πλῆθος ἀνθρώπων ποὺ γιὰ νὰ ἀπολαύσουν τὰ δικαιώματά τους σὲ μία ἔννομη κατάσταση «κάτω ἀπὸ τὴν κοινὴ βούληση ποὺ τοὺς ἔνωνει, χρειάζεται ἔνα σύνταγμα». Η σχέση αὐτὴ τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους, μέσα σὲ ἔναν λαό, εἶναι ή πολιτικὴ κατάσταση καὶ τὸ δίλον τοῦ λαοῦ αὐτοῦ εἶναι τὸ «Κράτος (*civitas*)», δηλαδὴ ή *res publica*, «ἡ ἔνωση ἐνὸς πλήθους ἀνθρώπων κάτω ἀπὸ δημόσιους νόμους»⁸⁴. Ο Κάντ θεμελιώνει τὸ δημόσιο δίκαιο οτί τὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ 18ου αἰώνα καὶ στὴν ιδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, τὸ δποτο ὡς ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς ἔνωσης εἶναι μία *a priori* ἀρχὴ τοῦ καθαροῦ λόγου⁸⁵. Η δρθότητα τῶν ἀρχῶν τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου πρέπει νὰ ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὸν πολιτικὸ νόμο καὶ ἀπὸ τὰ δικαιοστήρια ποὺ ἔξασφαλίζουν τὴ διανεμητικὴ δικαιοσύνη. Τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο δὲν εἶναι ἔνα ίστορικὸ γεγονός, ἀλλὰ ή ίδέα τῆς πράξης ποὺ ἀφορᾶ τὴν ἔνωση τῶν ἀνθρώπων ἐνός λαοῦ, εἶναι τὸ σύμφωνο τοῦ θεομοῦ τοῦ κράτους. Οπως δὲ Χόμπς καὶ δ Ρουσσώ, δ Κάντ θεωρεῖ δι τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο εἶναι δ «κανόνας», δχι ή ἐμπειρικὴ καταγωγὴ τῆς συγκρότησης τοῦ κράτους, ἀφορᾶ δηλαδὴ τὸ λογικὸ ζήτημα τῆς θεμελίωσης τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ὡς ἔκφραση μιᾶς δρθολογικῆς ἀναγκαιότητας. Δὲν εἶναι *pactum societatis* ἀλλὰ πολιτικὴ ἔνωση (*pactum unionis civilis*)⁸⁶.

Τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο ἐμφανίζεται ὡς ή ἀρχὴ στὴν δύοια θὰ στηριχθεῖ ή νομιμοποίηση τοῦ πολιτικοῦ κράτους καὶ τοῦ συντάγματος, ἀλλὰ καὶ ή ίδέα μιᾶς βούλησης δλων, ἐνοποιημένης *a priori*, στὴν δύοια θεμελιώνεται ή ἔννοια τῆς «ὅριστικῆς κτήσης». Μόνο μέσω τῆς οἰκουμενικῆς βούλησης δλων μπορεῖ δ καθένας νὰ ἔξαναγκάσει τὸν ἄλλον νὰ εἰσέλθει στὸ πολιτικὸ κράτος, ποὺ μόνον αὐτὸ εἶναι ίκανὸ νὰ καταστήσει κάθε κτήση ὅριστική. Τὸ συμβόλαιο, ὡς ἐνοποιημένη βούληση δλων, εἶναι τὸ μέσον γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν ὁρίων τῆς ἐλευθερίας τοῦ καθενός, ἀλλὰ καὶ τῆς δυνατότητάς του νὰ ὑποχρεώνει ἀποτελεσματικὰ τὸν ἄλλον. Τὸ συμβόλαιο δμως ἀποκτᾶ

82. *Avtóthi*, σ. 187.

83. *Avtóthi*, σ. 193.

84. *Avtóthi*, σ. 195.

85. S. GOYARD-FABRE, *Kant et le problème du droit*, ἔνθ' ἀν., σ. 184.

86. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Kant et l'idée pure*, ἔνθ' ἀν., σ. 145.

δικαιική υπαρξη μόνο μέσω του κράτους, μὲ ἄλλα λόγια μπορεῖ νὰ νοηθεῖ μόνο ἐν ὅψει του πολιτικοῦ κράτους καὶ μᾶς δημόσιας νομοθεσίας⁸⁷. Ἀλλὰ ὁ Κάντ διαφωνεῖ μὲ τὸν Χόμπς ώς πρὸς τὴν συγκρότηση του κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἀφοῦ ὁ Χόμπς θεωροῦσε τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο ώς ἐπιχειρηματικό, στὴ βάση ἐνὸς πραγματικοῦ υπολογισμοῦ συμφερόντων, ώς μία ἔμπορικὴ καὶ ώφελημιοτικὴ πράξη γιὰ ἔναν σκοπό⁸⁸.

Γιὰ τὸν Κάντ τὸ συμβόλαιο δὲν ἐγγράφεται σὲ μία ώφελημιοτικὴ βάση, δὲν εἶναι ἔνα μέσον, «εἶναι ὁ σκοπὸς καθ' ἑαυτός»⁸⁹. Τὸ *pactum unionis civilis* εἶναι ἡ ἰδέα του λόγου γιὰ τὴ νομιμοποίηση του κράτους καὶ τῆς νομοθεσίας του. Δὲν εἶναι ὁ υποκειμενιστικὸς βιολονταρισμὸς του Χόμπς, οὔτε ώφελημιοτικὴ τελεολογία. Εἶναι, ὅπως λέει ἡ Goyard-Fabre, «ἡ κατηγορικὴ προστακτικὴ τῆς πολιτικῆς»⁹⁰, ποὺ ἐπιβάλλει στοὺς ἀνθρώπους τὸ ἵερὸ καθῆκον τῆς πολιτικῆς ἔνωσης, ώς ὑπερβατολογικὴ ἀπαίτηση του ἀνθρώπινου λόγου. Ὁ Κάντ, πηγαίνοντας πέρα ἀπὸ τὸν Ρουσσώ, στηρίζει τὴ φιλοσοφικὴ ἔννοια του κράτους στὴν ὑπερβατολογικὴ ἀπαίτηση τῆς καθαρῆς ἰδέας του κοινωνικοῦ συμβολαίου. Εἶναι μὲν δρθὸ δι «στὴν καντιανὴ θεμελίωση τῆς πολιτικῆς, ἡ υποκειμενικὴ συνιστῶσα δὲν γνωρίζει ύψηλότερη ἥθικὴ βαθμίδα ἀπὸ τὸν πρακτικὸ λόγο του μεμονωμένου ἀτόμου»⁹¹, ὅμως ὅλη ἡ καθαρὴ φιλοσοφία του Κάντ θεμελιώνεται, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, στὴν ἰδέα του συμβολαίου, τὸ ὅποιο νοεῖται ώς θεμέλιο του κράτους δικαίου. Συνεπῶς, μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ φυσικὴ στὴν πολιτικὴ κατάσταση, μέσω του κοινωνικοῦ συμβολαίου, ὁ Κάντ συνδέει τὴ θεωρία του φυσικοῦ δικαίου μὲ τὴ θεωρία του κράτους καὶ τὸν «κάτοχο» μὲ τὸ υποκείμενο δικαίου καὶ τὸ κράτος δικαίου. «Τὸ πολιτικὸ σύνταγμα δὲν εἶναι παρὰ ἡ πολιτικὴ κατά-

87. Πὰ τοὺς τρεῖς τύπους κοινωνικοῦ συμβολαίου (Χόμπς, Λόκ, Κάντ), πβ. Π. Κ. ΣΟΥΡΛΑ, Πρόσωπα καὶ πολίτες. "Οψεις τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, Ισοπολιτεία, 1, 1997, σσ. 93-160, μία ἐργασία ὅμως ποὺ ἀγνοεῖ τὸν βασικότερο τύπο κοινωνικοῦ συμβολαίου, αὐτὸν τοῦ Zàn-Zàn Ρουσσώ, μὲ τὸ ἐπιχείρημα πώς δ τύπος αὐτὸς ἀπορροφάται ἀπὸ τὸν καντιανὸ τύπο κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἀποψή ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἀποδεκτὴ ἀπέναντι στὸν μεγαλύτερο θεωρητικὸ του κοινωνικοῦ συμβολαίου, τὸν Zàn-Zàn Ρουσσώ, μὲ τὸν δποῖο, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Strauss, ἡ θεωρία του νεώτερου φυσικοῦ δικαίου ἀγγίζει τὴν κριτικὴ τῆς κορύφωση (πβ. L. STRAUSS, ἔνθ' ἀν., σ. 237).

88. S. GOYARD-FABRE, Kant et l'idée pure, ἔνθ' ἀν., σ. 29. Ἡ συλλογιστικὴ του Κάντ βρίσκεται στὸν ἀντίποδα τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας του Χόμπς, ἡ δποία ἔχει πρακτικό-πραγματικὸ χαρακτήρα (πβ. Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Η πολιτικὴ δυνατότητα, ἔνθ' ἀν., σ. 30).

89. «Ο σκοπός...εἶναι αὐτὸς καθαυτὸν καθῆκον καὶ μάλιστα ὁ ὑψιστος εἰδολογικὸς ὅρος (*conditio sine qua non*) κάθε ἔλλον ἐξατερωτικοῦ καθήκοντος, εἶναι τὸ δίκαιο τῶν ἀνθρώπων κάτω ἀπὸ δημόσιους νόμους ἀναγκαισμοῦ, ἀπὸ τοὺς ὅποιος μπορεῖ νὰ ἐξασφαλιστεῖ στὸν καθένα ὁ, τοῦ ἀνήκει ὁριστικὰ καὶ ἐναντίον τῆς ἐπιβούλησ κάθε ὄλλον». (E. KANT, Δοκίμα..., ἔνθ' ἀν., σ. 129).

90. S. GOYARD-FABRE, ἔνθ' ἀν., σ. 147.

91. Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, Κριτικὴ φιλοσοφία, ἔνθ' ἀν., σ. 176.

σταση ποὺ ἔξασφαλίζει στὸν καθένα τὸ δικό του, χωρὶς κατὰ κυριολεξία νὰ τὸ συγκροτεῖ καὶ νὰ τὸ προσδιορίζει»⁹².

‘Υπάρχει φυσικὸ δίκαιο στὴ φυσικὴ κατάσταση, ὑπάρχει «τὸ προσωρινὸ δικό μου καὶ δικό σου», δῆμος ἢ προσωρινὴ κατοχὴ τῆς φυσικῆς κατάστασης καθίσταται δριστικὴ στὴν ἀστική-πολιτικὴ κοινωνία. Η φυσικὴ κατοχὴ στὴ φυσικὴ κατάσταση εἶναι ἡ πραγματικὴ λήψη τῆς κατοχῆς, ἡ δομή δῆμος καθίσταται ἔννομη, δηλαδὴ δριστική, μέσα στὸ πολιτικὸ κράτος. Τὸ κράτος δὲν μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ παρὰ μόνον αὐτὸ ποὺ ἥδη ἔχει κανεὶς ὑπὸ τὴν ἔξουσία του. Η φυσικὴ κατοχὴ εἶναι μία ἀληθινὴ κατοχή, ἀλλὰ προσωρινή, μὲ τὴν ἔννοια δὲν συνιστᾶ ἀκόμα ἰδιοκτησία. Ο Κάντ συνιάσσεται μὲ τοὺς προγενέστερους, θεωρώντας τὴν αἰσθητὴ κατοχὴ ὡς ἀναγκαία προκείμενη τῆς νοητῆς κατοχῆς, ποὺ εἶναι ἡ ἰδιοκτησία.

Ἐτοι, τὸ πολιτικὸ κράτος δὲν εἶναι μία διαστροφὴ τῆς φυσικῆς κατάστασης, δῆμος στὸν Ρουσσώ ὁ δόποιος, δῆμος εἴπαμε, συγχέει τὴν κοινωνία μὲ τὸ κράτος, θεωρώντας δὲν τὸ κράτος γιὰ νὰ ἔξασφαλίσει τὴν εύτυχία τῶν μελῶν του δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖ βίᾳ καὶ καταναγκασμό, ἀντίθετα ἡ «γενικὴ βούληση» πρέπει νὰ προστατεύει τὸ πρόσωπο καὶ τὰ ἀγαθά του⁹³. Στὸν Ρουσσώ ἡ συγκρότηση τοῦ λαοῦ σὲ κράτος σημαίνει δὲν ἡ γενικὴ βούληση ποὺ γεννιέται ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο ἐκφράζει τὴν κυριαρχία τοῦ λαοῦ, πρᾶγμα ποὺ δδηγεῖ στὴν ταυτότητα λαοῦ καὶ κυριαρχίας καὶ στὴ σύγχυση μεταξὺ κοινωνίας καὶ κράτους. Στὸν Κάντ, δῆμος, διακρίνεται ἡ κοινωνία ἀπὸ τὸ κράτος, δῆμος ἀκριβῶς διακρίνεται τὸ δίκαιο ἀπὸ τὴν ἡθικὴ καὶ τὸ πολιτικὸ κράτος ἐκπληρώνει τὴν ὑπόσχεση τῆς φυσικῆς κατάστασης. Αὐτὸ ποὺ κατέχει κάποιος στὴ φυσικὴ κατάσταση τὸ ἐγγυᾶται δχι μία μεμονωμένη βούληση, ἀλλὰ ἡ βούληση δλων ποὺ ὑποχρεώνει δλους. Στὴ φυσικὴ κατάσταση, τὸ «δικό μου» εἶναι δυνατό, ἐνῷ στὸ πολιτικὸ κράτος εἶναι πραγματικό. Τὸ ἔξωτερικὸ δικαιεύμενο, λοιπόν, ποὺ διατίκει σὲ κάποιον εἶναι «ἡ ἰδιοκτησία του» (*dominium*) στὴν δομή ἐμπεριέχονται δλα τὰ δικαιώματα πάνω στὸ πρᾶγμα, ἔτοι ὅστε «ὅ ἰδιοκτήτης νὰ μπορεῖ νὰ τὸ διαθέτει κατὰ βούλησιν» (*jus disponendi de re sua*)⁹⁴. Βλέπουμε λοιπὸν δὲν τὸ δημόσιο δίκαιο, τὸ δίκαιο τοῦ πολιτικοῦ κράτους, ἐπιβάλλει στὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο μία μορφὴ δρθιολογικὰ θεμελιωμένη, νομικὰ προσδιορισμένη καὶ ἐπικυρωμένη ἀπὸ μία ἐπαρκὴ ἔξουσία, μέσα ἀπὸ τοὺς νόμους τοῦ δημοσίου δικαίου ποὺ ἀφοροῦν τὴ νομικὴ μορφὴ τῆς συνύπαρξης τῶν ἀτόμων.

Αὐτὴ ἡ νομικὴ μορφὴ τῆς συνύπαρξης παρέχεται ἀπὸ τὸ θετικὸ δίκαιο, τὸ καταστατικὸ δηλαδὴ δίκαιο ποὺ διπορρέει ἀπὸ τὴ βούληση τοῦ νομοθέτη. Τὸ ἀτομο ὡς ὑποκείμενο τῶν δικαιωμάτων τῆς ἐλευθερίας, τῆς ιούτητας καὶ τῆς ἰδιοκτησίας δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ πολιτικὸ κράτος. Υπάρχει ἥδη

92. I. KANT, *Doctrine*, ἐνθ' ἀν., σ. 131.

93. D. MORNET, *Rousseau*, Paris, Hatier, 1950, σ. 115.

94. I. KANT, *Doctrine*, ἐνθ' ἀν., σ. 146.

ώς βιούληση και ώς λόγος πρὸς ἄπο τὸ κράτος, ἀλλὰ διφείλει νὰ εἰσέλθει στὸ κράτος γιὰ νὰ ἐπιτύχει μία ἐπαρκὴ ἐγγύηση αὐτοῦ ποὺ ἥδη ἔχει. Τὸ πρόσωπο, λοιπόν, ταυτίζόμενο μὲ τὴν ἐλευθερία «...εἶναι ἔνα ἀφηρημένο, μοναχικὸ ἄτομο, προ-κοινωνικό, προ-ιστορικό...», ἀπὸ τὸ δποῖο ἐπίσης ἀπορρέει μία «...ἀφηρημένη, νομικὴ Ἰσότητα»⁹⁵. Τὸ ἄτομο αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτόνομο ἡθικὸ πρόσωπο στὸ πεδίο τῆς ἡθικῆς και αὐτόνομο κέντρο θεώρησης τοῦ κόσμου στὸ πεδίο τῆς γνωσιοθεωρίας, εἶναι και «...ἔνα ἐλεύθερο και ἶσο ὑποκείμενο δικαίου»⁹⁶. Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ ποῦμε δτὶ τὸ πολιτικὸ δίκαιο στὸν Κάντ ἐγγυᾶται τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀτόμου ώς ὑποκείμενο δικαιωμάτων, ἔμφυτων και ἀπαραβίαστων, τῶν δικαιωμάτων τῆς ἐλευθερίας, τῆς Ἰσότητας και τῆς ἴδιοκτησίας. «Ἡ πολιτικὴ ἔξουσία ἐμφανίζεται ἔτοι, ώς ἡ ἴδια ἡ ἐγγύηση τῶν δομῶν τοῦ ἴδιωτικοῦ δικαίου ἢ ἀν προτιμᾶ κανείς, τῆς ἴδιωτικῆς ἴδιοκτησίας»⁹⁷.

Ἡ Ἰση ὑποταγὴ στοὺς δημόσιους νόμους ἐγγυᾶται τὴν ὑποχρέωση και τὴν ἀμοιβαιότητα τῆς ὑποχρέωσης μέσω τοῦ καταναγκασμοῦ και βεβαιώνει τὴν ἀσφάλεια τῆς ἴδιοκτησίας ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἴδιοκτησία παρὰ μόνο ἐντὸς τοῦ πολιτικοῦ κράτους. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ κράτους ὁ καταναγκασμὸς ἐκφράζει «νομικὰ» τὰ φυσικὰ δικαιώματα τῆς ἐλευθερίας και τῆς Ἰσότητας. Ἔτοι τὸ ἴδιωτικὸ προσδιορίζεται σὲ πολιτικὸ δίκαιο και ἡ κατοχὴ καθίσταται καθαρὰ νομικὴ κατοχὴ, δηλαδὴ ἴδιοκτησία. Ὁ καταναγκασμὸς τοῦ κράτους ποὺ χαράζει τὸ μεγάλο δριο ἀνάμεσα στὸ δίκαιο και τὴν ἡθικὴ εἶναι τὸ μέσον γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου. Μὲ τὴν βοήθεια τοῦ καταναγκασμοῦ, τὸ φυσικὸ δίκαιο και οἱ *a priori* κανόνες τοῦ λόγου καταλήγουν νὰ πραγματοποιηθοῦν. Ὁ καταναγκασμὸς εἶναι λοιπὸν ἔνα τυπικὸ και οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τοῦ δικαίου ἀφοῦ μὲ τὸν καταναγκασμὸ οἱ δημόσιοι νόμοι λαμβάνουν τὴν νομική τους μορφή. Εἶναι δηλαδὴ τὸ μέσον μὲ τὸ δποῖο τὸ δίκαιο μπορεῖ νὰ ἐκπληρώσει αὐτὸ ποὺ εἶναι «δίκαιο». Ὁ καταναγκασμὸς δὲν ἀντιτίθεται στὴν ἐλευθερία, ἀντίθετα λειτουργῶντας «...ῶς ἐμπόδιο σὲ δ, τι εἶναι ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἐλευθερία, συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐλευθερία πάνω σὲ οἰκουμενικοὺς νόμους, εἶναι δηλαδὴ δίκαιος»⁹⁸. Ἡ ἡθικὴ δὲν ἐπισύρει καταναγκασμό. Ἡ κατηγορικὴ προσταγὴ θεμελιώνεται στὸν σεβασμὸ ἐνῷ τὸ δίκαιο θεμελιώνεται στὴν ἴδιότητα τοῦ καταναγκασμοῦ, ἡ δποία ἀκριβῶς συνδέεται μὲ κάθε δίκαιο ὑπὸ τὴ στενή του ἔννοια και εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἔννομης τάξης.

Μέσα σὲ ἔνα τέτοιο πλαίσιο θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε δτὶ ὁ

95. G. DELLA VOLPE, *Rousseau et Marx et autres écrits*, Paris, Grasset, 1974, σσ. 58, 62.

96. K. ΣΤΑΜΑΤΗ, 'Ο Ἑλληνικὸς νομικὸς ἴδεαλισμὸς στὸν μεσοπόλεμο, Θεσσαλονίκη, Σάκηνα, 1984, σ. 27.

97. B. EDELMAN, La transition dans la «Doctrine du Droit» de Kant, *La Pensée*, 167, 1973, σσ. 39-60.

98. I. KANT, *Doctrine...*, ἔνθ' ἀν., σσ. 105-106.

Κάντι άντηκει στή χορεία τῶν φιλοσόφων τῆς σχολῆς τοῦ «νεώτερου» φυσικοῦ δικαίου, σύμφωνα μὲ τὴν ὅποια τὸ φυσικὸ δίκαιο εἶναι τὸ θεμέλιο τοῦ θετικοῦ δικαίου ἀλλὰ αὐτὸ θὰ παραγνώριζε τὴ διαφοροποίηση τοῦ Κάντι ἀπὸ τὴ σχολὴ αὐτή. Πράγματι γιὰ τὸν Grotius, τὸν Hobbes καὶ τὸν Pufendorf, ὁ «φυσικὸς νόμος» εἶναι ἀκίνητος, ἀμετάβλητος καὶ δίκαιος, γι' αὐτὸ ὅλες οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις καθὼς καὶ οἱ πολιτικοὶ νόμοι διφείλουν νὰ συμφωνοῦν μὲ αὐτόν. Ο φυσικὸς νόμος ἐγγεγραμμένος στὴν ἔλλογη φύση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ πρότυπο ὅλων τῶν θετικῶν νόμων. Ἔτοι καταλήγουμε στὴν ἰδέα τοῦ ἀπόλυτου πρωτείου τοῦ φυσικοῦ νόμου, δηλαδὴ τοῦ ἀτόμου καὶ τῶν δικαιωμάτων του. Η φιλοσοφικὴ θεωρία τοῦ φυσικοῦ νόμου ποὺ εἶναι ἡ θεωρία τῆς φυσικῆς κατάστασης προηγεῖται ἀπὸ κάθε θετικὸ δίκαιο. Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου στὴ φυσικὴ κατάσταση συλλαμβάνονται ὡς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πολιτικὸ κράτος στὸ δποῖο δὲν διφείλουν τίποτε. Ἔτοι τὸ κράτος περιορίζεται στὴν δράση του ἀπὸ αὐτὰ τὰ φυσικὰ δικαιώματα τὰ ὅποια κατέχει ὁ ἀνθρωπὸς ἥδη στὴ φυσική του κατάσταση, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὴ συγκρότηση τοῦ πολιτικοῦ κράτους⁹⁹. Αὐτὴ εἶναι ἡ διαφορά, ἄλλωστε, τοῦ Κάντι ἀπὸ τὸν Λόκο, δτι δηλαδὴ στὸν Λόκο τὰ ἀτομα εἶναι φορεῖς φυσικῶν δικαιωμάτων καὶ ἡ πολιτεία καὶ τὸ κρατικὸ δίκαιο ἔπονται τῶν φορέων τῶν δικαιωμάτων, γι' αὐτὸ καὶ τὰ ἀτομα μποροῦν νὰ ὀνατρέψουν τὴν πολιτικὴ ἔξουσία, ἐνῷ στὸν Κάντι «δὲν νοοῦνται δικαιώματα χωρὶς τὴν προοπτικὴ μᾶς πολιτείας»¹⁰⁰.

Ο Κάντι δὲν ἀρνεῖται τὸ φυσικὸ δίκαιο, θεμελιώνει δὲ κατ' ἀρχὴν τὸ θετικὸ δίκαιο στὰ φυσικά, ἔμφυτα δικαιώματα τοῦ ἀτόμου. Ομως, ὅπως ἥδη ἀναφέραμε, εἰσάγει ωητὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ φυσικὸ δίκαιο καὶ τὸ «πολιτικὸ» δίκαιο (πβ. Doctrine, σ. 188). Τὸ θετικὸ δίκαιο ποὺ θεμελιώνεται στὸ φυσικὸ δίκαιο, ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς συγκρότησης τοῦ πολιτικοῦ κράτους ἀποκτᾶ μία αὐτόνομη ὑπαρξη. Στὸ ἔξῆς ἡ αλήθεια τοῦ δικαίου προσεγγίζεται ὡς ἐγγύη, ποὺ δὲ πολιτικὸς νόμος καὶ μόνον εἶναι ἀριθμόδιος νὰ προσδώσει στὶς φυσικὲς δομές τῆς κοινωνίας. Η ὑποχρέωση ποὺ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ δικαίωμα τῆς κατοχῆς μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ νὰ βρεῖ τὴ νομική τῆς

99. Σύμφωνα μὲ τὴν K. Flikschuh, ἡ νομιμοποίηση τῶν ἀτομικῶν διεκδικήσεων στὴν ἴδιοκτηοία θεωρεῖται ὅτι ὑπάρχει στὴ φυσικὴ κατάσταση καὶ προηγεῖται ἀπὸ τὴν εἰσοδο στὴν πολιτικὴ κοινωνία, ἡ ὅποια περισσότερο ἔξασφαλίζει τὶς κατοχὲς παρὰ παράγει νομικὴ ὑποχρέωση (K. FLIKSCHUH, Freedom, ἔνθ' ἀν., σ. 107). Ομως αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία εἶναι ἐσφαλμένη, διότι πρὶν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ κοινωνία δὲν ὑπάρχει ἀκριβῶς «ἴδιοκτηοία» σύτε «ἀτομικὲς διεκδικήσεις στὴν ἴδιοκτηοία», ἀφοῦ μόνο μὲ τὴν πολιτικὴ κοινωνία παράγεται ἡ «νομικὴ ὑποχρέωση».

100. Π. ΣΟΥΡΛΑ, Πρόσωπα καὶ πολίτες..., ἔνθ' ἀν., σ. 130. Πὰ τὸν φιλελευθεριομὸ τοῦ Λόκο, πβ. P. LASLETT, The English Revolution and Locke's Two Treatises of Government, Cambridge Historical Journal, 12, 1956, σσ. 40-55, E. M. BURNS, Εὐρωπαϊκὴ Ιστορία. Ο Δυτικὸς Πολιτισμός: Νεώτεροι Χρόνοι, μτφρ. Τ. Δαρβέρη, Θεο/κη, Έπικεντρο, 2006, σ. 412. Τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα στὸν Λόκο ὑφίστανται στὴ φυσικὴ κατάσταση πρὶν ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς πολιτικῆς κοινωνίας (A. MACINTYRE, A Short History, ἔνθ' ἀν., σ. 158).

έγγυηση μόνο μέσω του νόμιμου καταναγκαιομοῦ, ἀλλως ἡ κατοχὴ στερούμενη τῆς κύρωσης παραμένει «προσωρινή». Τὸ φυσικὸ δίκαιο ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν κρατικὴν κύρωσην γιὰ νὰ γίνει πολιτικὸ δίκαιο, τὸ μόνο δηλαδὴ αὐθεντικὸ δίκαιο μὲ τὴν ἔννοιαν ὅτι μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσει ἀποτελεοματικὰ τὰ φυσικὰ δικαιώματα του ἀνθρώπου στὴν προοπτικὴ τῆς συνύπαρξης τῶν ἐλευθεριῶν. Μὲ «τὴν κοινωνικὴν ὁργανωμένην ὑποχρέωσην» τὸ φυσικὸ δίκαιο «γίνεται ἔνα δίκαιο ἀποτελεοματικό... διότι ἔνα δίκαιο ποὺ δὲν εἶναι δεκτικὸ ἐφαρμογῆς ἀραι ἀποτελεοματικότητας, ἔνα δίκαιο χωρὶς ἔγγυηση οὔτε κύρωση, δὲν εἶναι αὐθεντικὸ δίκαιο»¹⁰¹.

Ἐτοι ἡ νομικὴ «μορφὴ» τῆς συνύπαρξης, ἡ «μορφὴ» του δικαίου γίνεται μία ἐπινοημένη δομὴ ποὺ δφείλει νὰ ἀντιτεθεῖ στὶς ἔγωιστικὲς τάσεις του ἀτόμου ἐνῷ τὸ ἄπομο, στὸ ἔξης, δφείλει μία ἀνευ δρων ὑπακοή¹⁰². Τὸ δίκαιο μὲ τὴ στενὴ ἔννοια, ἀποκαθαρμένο ἀπὸ κάθε τι ἡθικὸ λαμβάνει πλέον τὴν ἀξία του μόνο ἀπὸ τὸν νόμο. Δὲν νοεῖται δηλαδὴ ἡ ἔννομη τάξη, ἡ τάξη του δικαίου, ὡς προστασία τῶν δικαιωμάτων ἔναντι του κράτους. Τὸ φυσικὸ δίκαιο εἶναι ἀπλῶς ἡ λογικὴ προύποθεση του θετικοῦ δικαίου καὶ τὸ θετικὸ δίκαιο εἶναι ἡ προύποθεση ἐγκυρότητας αὐτῶν τῶν *a priori* κανόνων του λόγου. Ἡ σύνθεση τῶν δύο δικαιών εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὸ φαινόμενο του δικαίου τὸ δποτο ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸ φυσικὸ δίκαιο ὡς ὁρθολογικὴ νομοθεσία ἀλλὰ ἡ πρωτοτυπία τῆς Θεωρίας του Δικαίου εἶναι ἀκριβῶς ὅτι τὸ «πολιτικὸ δίκαιο» ἐξασφαλίζει τὴν ἐγκυρότητα του φυσικοῦ δικαίου καὶ μόνο τὸ Κράτος, δηλαδὴ τὸ «πολιτικὸ δίκαιο», θεμελιώνει καὶ δικαιολογεῖ τοὺς προσδιορισμοὺς ποὺ προτείνει τὸ φυσικὸ δίκαιο, τὸ δποτο διαφορετικὰ θὰ παρέμενε μία ὁρθολογικὴ κατασκευὴ ἡ, νὰ τὸ ποῦμε διαφορετικά, δ Κὰντ προύποθέτει τὸ πολιτικὸ Κράτος γιὰ νὰ θεμελιώσει τὸ φυσικὸ δίκαιο¹⁰³. Τὸ

101. S. GOYARD-FABRE, *La signification du contrat dans la «Doctrine du Droit» de Kant*, *Revue de métaphysique et de morale*, 78, 1973, σσ. 189-207.

102. Ἡ ἡθικὴ βάση τῆς πολιτείας δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπλὰ ἡ «προστασία δικαιωμάτων» ἀλλὰ «...ἡ ἰδέα τῆς συμβιώσεως ἵσων καὶ ἐλεύθερων συμπολιτῶν κάτω ἀπὸ γενικοὺς νόμους...» (Π. ΣΟΥΡΛΑ, *Πρόσωπα..., ἔνθ' ἀν.*, σ. 135). Ὁμως ἡ «συνύπαρξη» του Κάντ δὲν ταυτίζεται μὲ τὴ συμβιώση καὶ ἡ «ἐλευθερία» δὲν εἶναι ἐμπειρικὴ ἐλευθερία χωρὶς δρους, ἀλλὰ ὑπερβατολογικὴ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας.

103. Σύμφωνα μὲ τὴν K. Flikschuh, ἡ συνάφεια ἀνάμεοα στὰ ἀτομικὰ δικαιώματα καὶ τὴν πολιτικὴν ὑποχρέωση μέσα στὴ Θεωρία του Δικαίου, δὲν ἐμπίπτει οὔτε στὴ Θεωρία του φυσικοῦ δικαίου οὔτε στὴ Θεωρία του κοινωνικοῦ συμβολαίου. Παρά τὶς ἐπιδράσεις ποὺ δέχθηκε καὶ ἀπὸ τὰ δύο, εἶναι μεγαλύτερα τὰ πλεονεκτήματα ἀπὸ τὴ μὴ «συμβολαικὴ» ἐξιτηνεία στὸ ζήτημα τῆς ἴδιοκτησίας, ἡ δποία κατὰ τὴ γνώμη τῆς θεμελιώνεται ἀπλὰ στὴ σχέση τῶν προσώπων καὶ στὴν *lex permissiva* (βάσει τῆς δποίας δλα εἶναι δυνάμει δικά μου), ποὺ μᾶς ἐπιβάλλει αὐτὴ τὴν ὑποχρέωση (K. FLIKSCHUH, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 89 κ. ἔξ.). Ἡ ἐξιτηνευτικὴ αὐτὴ δποψη ἀντικαθιστά τὴν ἰδέα του κοινωνικοῦ συμβολαίου μὲ τὴν *lex permissiva*, τονίζοντας τὴν ὑποχρέωση στὴ φυσικὴ κατάσταση γιὰ τὴν εἰσόδο στὴν πολιτικὴ κατάσταση, σὲ βάρος τῆς πολιτικῆς ὑποχρέωσης ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο καὶ τὸ κράτος.

δίκαιο, όπως έπιστημαίνει δι Philonenko, θεωρούμενο στήν υπερβατολογική ἀντικειμενικότητά του «...ἐξασφαλίζει τὸ *Aufhebung* (ύπέρβαση) τοῦ φυσικοῦ δικαίου μέσα στὸ πολιτικὸ δίκαιο» καὶ κατὰ συνέπεια «...τὸ πολιτικὸ δίκαιο θεμελιώνει καὶ δικαιολογεῖ τὸ φυσικὸ δίκαιο, πραγματοποιώντας το»¹⁰⁴. Έτοι δὲ Κάντ περιορίζει τὴν ἔκφραση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας όπως τὴν ἀντιλαμβανόταν δι Ρουσσώ, δὲ διότις δὲν διέκρινε τὴν κυριαρχία ἀπὸ τὸν λαὸ καὶ θεωρούσε δι τὸ πολιτικὸ δίκαιο εἶναι μία ἔκφραση τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Πιὰ τὸν Κάντ τὸ δημόσιο δίκαιο ὡς «...σύνολο τῶν νόμων ποὺ χρήζουν δημοσιότητας γιὰ νὰ παραγάγουν ἐνα δικαιικὸ καθεστώς», εἶναι ἐνα σύστημα νόμων γιὰ ἐναν λαό, δηλαδὴ ἐνα πλῆθος ἀνθρώπων ποὺ βρίσκονται σὲ ἀμοιβαία σχέση μεταξύ τους μέσα σὲ μία Πολιτεία (*Respublica*), μέσα στήν διότια «...ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ἀνήκει μόνο στήν ἐνοποιημένη βούληση τοῦ λαοῦ»¹⁰⁵. Ο Κάντ δὲν προσκολλᾶται στὸ δίδυμο φυσικὸ δίκαιο - θετικὸ δίκαιο ἀλλὰ «...ἐπιμένει στήν ἀπορρόφηση τοῦ ἴδιωτικοῦ δικαίου ἀπὸ τὸ κρατικὸ δίκαιο»¹⁰⁶ μέσα ἀπὸ τὴν υπερβατολογικὴ λογική, σύμφωνα μὲ τὴν διότια τὸ ἴδιωτικὸ δίκαιο τῆς φυσικῆς κατάστασης ὀλοκληρώνεται μέσα στὸ δημόσιο δίκαιο τῆς πολιτικῆς κατάστασης.

Ωστόσο, πέρα ἀπὸ τὸ πολιτικὸ δίκαιο, υπάρχει τὸ δίκαιο τῶν λαῶν (*jus gentium*), μέσα δὲ ἀπὸ τὴ σύνθεση αὐτῶν τῶν δύο δικαίων θὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ υπέρβαση τοῦ κατεστημένου δικαίου ποὺ εἶναι μία ἀφηρημένη μορφὴ πρὸς μία καθαρὴ νομοθεσία μᾶς νοούμενης Πολιτείας. Θὰ ἐπιτρέψει, δηλαδὴ, νὰ περάσουμε ἀπὸ τὴν «ἔννοια τοῦ δικαίου» σὲ ἐνα τέλειο νομικὸ καταστατικὸ χάρτη ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, στὴν «ἰδέα τοῦ δικαίου» ποὺ εἶναι τὸ ἔσχατο τέλος τοῦ ἀνθρωπίνου εἴδους, στὴν «ἰδέα ἐνὸς πολιτικοῦ δικαίου τῶν λαῶν» ἢ «ἐνός κοομοπολιτικοῦ δικαίου». Τὸ καθῆκον τῶν ἀνθρώπων νὰ ἐργασθοῦν γιὰ τὴ δικαιοσύνη καὶ νὰ συνενωθοῦν κάτω ἀπὸ δημόσιους νόμους, θεμελιώνει τὴν ἐλπίδα γιὰ τὴν αἰώνια εἰρήνη. Ή ἐλπίδα γιὰ τὸν νομικὸ συνεταιρισμὸ τῶν ἀνθρώπων κάτω ἀπὸ τοὺς δημόσιους νόμους καθιστᾶ αὐτὸν τὸν τέλειο καταστατικὸ χάρτη ἐνα πράγμα καθ' ἐαυτὸ πρὸς τὸ διότιοι οἱ ἀνθρωποι τείνουν χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ τὸ φτάσουν. Έδω βρίσκεται τὸ ὄριο τῆς καντιανῆς σκέψης στὸ δι τοῦ «ἡ διαρκὴς εἰρήνη (ἔσχατος σκοπὸς τοῦ δικαίου τῶν λαῶν) εἶναι προφανῶς μία ἀπραγματοποίητη ἰδέα» καὶ ἡ ἰδέα μᾶς εἰρηνικῆς κοινότητας δλων τῶν λαῶν, εἶναι «μία ἰδέα τοῦ λόγου», όπως ἀλλωστε καὶ ἡ ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, διότι «ὁ κανόνας τοῦ συνιάγματος... δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς κανόνας γιὰ ἀλλούς ἀνθρώπους», ἀφοῦ ἀφορᾶ ὀνθρώπους ποὺ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους καὶ εἶναι ἐνωμένοι κάτω ἀπὸ ἐνα σύνταγμα, «ἀπορρέει δὲ *a priori* ἀπὸ

104. A. PHILONENKO, *Introduction*, E. KANT, *Méthaphysique des mœurs...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 44, 54.

105. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 193, 196.

106. S. GOYARD-FABRE, *Kant et l'idée pure du droit...*, ἐνθ' ἀν., σ. 145.

τὸ ἰδεῶδες τοῦ λόγου μᾶς ἔννομης συσσωμάτωσης ἀνθρώπων κάτω ἀπὸ ἐν γένει δημόσιους νόμους»¹⁰⁷.

Ἐνῶ λοιπὸν τὸ φυσικὸ δίκαιο ἐπέβαλε τὸν καταναγκασμὸ ἀπὸ ἄτομο σὲ ἄτομο ὥστε νὰ εἰσέλθει μαζὶ του σὲ πολιτικὲς σχέσεις, δὲν ἴσχύει τὸ ἕδιο μὲ τὰ ἔθνη, ἀφοῦ σὲ τελικὴ ἀνάλυση, σὲ κανένα ἔθνος δὲν ἀναγνωρίζεται τὸ δικαίωμα καταναγκασμοῦ ἄλλου ἔθνους νὰ εἰσέλθει μαζὶ του σὲ μία ὑπερθνικὴ ἔνωση. Στὸ δοκίμιό του γιὰ τὴν *Aἰώνια Εἰρήνη*, ὁ Κάντ ἐκφράζεται σαφῶς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ κάθε κράτους. «Κανένα κράτος δὲν θὰ ἀναμειγνύεται μὲ τὴ βίᾳ στὸ πολίτευμα καὶ στὴ διακυβέρνηση ἐνὸς ἄλλου... θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς ἡθικῆς πολιτικῆς εἶναι νὰ ἐνώνεται ἔνας λαὸς σὲ κράτος, σύμφωνα μόνο μὲ τὶς ἔννοιες τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἴσοτητας καὶ ἡ ἀρχὴ αὐτὴ δὲν στηρίζεται στὴ σκοπιμότητα ἄλλὰ στὸ καθήκον... ἡ συμμαχία εἰρήνης δὲν ἐπιζητεῖ νὰ ἀποκτήσει οἰανδήποτε ἔξουσία κράτους, ἄλλὰ νὰ ἔξασφαλίσει τὴν ἐλευθερία κάθε κράτους... Η ἰδέα τοῦ διεθνοῦς δικαίου προϋποθέτει τὸ διαχωρισμὸ πολλῶν ἀνεξάρτητων μεταξύ τους γειτονικῶν κρατῶν...»¹⁰⁸.

Στὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου, ἡ διαρκὴς εἰρήνη προσεγγίζεται ἀκόμη πιὸ αὐστηρὰ ἀπὸ τὸν Κάντ. Η ἰδέα μᾶς τέλειας εἰρηνικῆς κοινότητας, ἡ ἰδέα δηλαδὴ τοῦ κοομοπολιτικοῦ δικαίου, παραμένει ἔνα ἰδεῶδες, ἔνα ὅραμα τοῦ ἀνθρωπίνου εἴδους καὶ μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ μόνο ως μία «ἐμπορικὴ κοινότητα» (*commercium*), δηλαδὴ «μία πιθανὴ ἔνωση ὅλων τῶν λαῶν κάτω ἀπὸ οἰκουμενικοὺς νόμους τοῦ τυχὸν ἐμπορίου τους»¹⁰⁹. Πέρα, λοιπόν, ἀπὸ τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀνέφικτης ἰδέας τῆς αἰώνιας εἰρήνης, στὴν παρούσα δεδομένη κοινωνίᾳ τὸ δίκαιο παραμένει συνδεδεμένο μὲ τὸν νόμο, ἐνῶ ἡ κρατικὴ νομοθεσία λαμβάνει θεμελιώδη θέση στὴν καντιανὴ σύλληψη. Έδῶ ἔγκειται ἄλλωστε ἡ καντιανὴ ἐπανάσταση στὸ πεδίο τοῦ δικαίου: τὸ δίκαιο ὑφίσταται μόνο μέσω τοῦ νόμου, θέση ποὺ ὀδήγησε «...στὴν ἐμφάνιση τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ καὶ στὸ πρωτεῖο τοῦ νόμου πάνω στὸ δίκαιο»¹¹⁰. Ο καθαρὸς λό-

107. I. KANT, *Doctrine...*, ἔνθ' ἀν., σ. 234, 238. Η κατάσταση τῆς αἰώνιας εἰρήνης ποὺ θεμελιώνεται σὲ μὰ δμοσπονδία τῶν λαῶν ως παγκόσμια δημοκρατία, σύμφωνα μὲ τὸν Κάντ εἶναι καταγέλαστη καθολικὰ «ώς φαντασιοπληξία» (I. KANT, *Η Θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ λόγου καὶ μόνο*, μτφρ. K. Άνδρουλιδάκη, Ἀθῆνα, Πόλις, 2008, σσ. 70, 71).

108. I. KANT, *Γιὰ τὴν αἰώνια εἰρήνη*, μτφρ. A. Πόταγα, Ἀθῆνα, Αλεξάνδρεια, 1992, σσ. 30, 46, 63, 84.

109. I. KANT, *Doctrine...*, ἔνθ' ἀν., σ. 235. Οἱ θέσεις τοῦ Κάντ σχετικὰ μὲ τὴν παγκόσμια εἰρήνη καὶ τὸ κοομοπολιτικὸ δίκαιο, χρησιμοποιοῦνται σήμερα μέσω μᾶς στρεβλῆς ἀναγνωσης τῶν κειμένων του, γιὰ τὴν ἔξυπηρέτηση πολιτικῶν σκοπιμοτήτων στὴν κατεύθυνση τῆς ἀποδυνάμωσης τῶν κρατικῶν δυτικήτων, κατεύθυνση ἡ δοπία, δημοσιεύσεις, εἶναι ἐντελῶς ξένη μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ.

110. S. GOYARD-FABRE, *Kant et l'idée pure du droit ...*, ἔνθ' ἀν., σ. 152.

γος παρέχει τις μορφές κάθε δικαιικής σκέψης, τὴν ἰδέα τοῦ κόσμου ὅπως θὰ ἔπειπε νὰ είναι, ἐνῷ οἱ συγκεκριμένες λύσεις τοῦ δικαίου, οἱ ἐφαρμόσιμες, πρέπει νὰ ἀναζητοῦνται μόνο «στοὺς ἐπίσημα ἐκδοθέντες κώδικες ποὺ ἔχει ἐπικυρώσει ἢ ἀρχή»¹¹¹, πρᾶγμα ποὺ ἔξηγεται τὴν ἐπιρροή τοῦ καντιανοῦ φιλομαλισμοῦ στοὺς ἐρμηνευτὲς καὶ τοὺς πανδεκτιστὲς τοῦ 19ου αἰώνα.

‘Ο Κάντ ἔθεσε τὶς βάσεις τοῦ κρατικοῦ θετικισμοῦ καὶ τοῦ νομικοῦ φιλομαλισμοῦ καθιστώντας τὸν δημόσιο νόμο, τὸν νόμο τοῦ κράτους, ἀναγκαῖο στοιχεῖο γιὰ τὴ θεμελίωση καὶ τὴν κύρωση τοῦ δικαίου. Στηρίχθηκε στὴ φυσικο-δικαιικὴ παράδοση τοῦ δικαίου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα, τὴν ὅποια ὁδήγησε στὴν τελειότητά της. Τὸ φυσικὸ δίκαιο, σύστημα λογικῶν κανόνων, δίνει τὴν ἰδέα ἐνὸς κόσμου ὅπως θὰ ἔπειπε νὰ είναι καὶ προσδιορίζει τὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου, ἢ μᾶλλον τὰ δικαιώματα ὅλων τῶν ἀνθρώπων ποὺ βρίσκονται ἐν σχέσει μεταξύ τους. ‘Ο Κάντ ἀρνεῖται δτὶ ἀπὸ τὸ είναι –ἀπὸ τὴ φύση– μποροῦμε νὰ συνάγουμε κανονιστικὲς συνέπειες. Τὸ δίκαιο είναι ἔνα δέον είναι, ἔνας κανόνας ποὺ μπορεῖ νὰ ἔξαχθει μόνο ἀπὸ τὸν λόγο. ’Ἐτοι μποροῦμε νὰ ποῦμε δτὶ ἡ θεωρία τοῦ ὁρθολογικοῦ δικαίου ὑποκαθιστᾶ τὶς μοντέρνες καὶ κλασικὲς θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

‘Ο Κάντ, ἀν καὶ στηρίχθηκε στὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα θεμελιώνοντας τὸ δημόσιο δίκαιο στὴν ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ὑπερβαίνει τὴν φυσικο-δικαιικὴ παράδοση, ἀποδίδοντας πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὸ κράτος καὶ στὸ θετικὸ δίκαιο, θεωρώντας τὸ συμβόλαιο τοῦ λαοῦ, δχι ἀπλὰ ἔνα κοινωνικὸ συμβόλαιο ἀλλὰ ἔνα συμβόλαιο πολιτικῆς ἔνωσης, ἀπὸ τὸ δποῖο ἀπορρέει τὸ καθῆκον τοῦ λαοῦ γιὰ ἀπόλυτη ὑποταγή, ἀποκλείοντας κάθε δυνατότητα ἀντίστασης ἢ ἐπανάστασης ἐνάντια στὴν κυριαρχη ἔξουσία. ’Η παραβίαση τοῦ νόμου θὰ συνιστοῦσε παραβίαση τοῦ ἴδιου τοῦ συμβολαίου, δηλαδὴ «τὸν πολιτικὸ θάνατο», ποὺ συνιστᾶ μία λογικὴ ἀντινομία. Π’ αὐτό, σύμφωνα μὲ τὴν Goyard-Fabre, δὲν μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε δτὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου τοῦ Κάντ συγγενεύει μὲ τὶς φυσικο-δικαιικὲς θεωρίες¹¹². ’Η παραβίαση τοῦ νόμου ἢ τοῦ συμβολαίου πολιτικῆς ἔνωσης τοῦ λαοῦ είναι αὐτὴ ποὺ θὰ ἀποκαθιστοῦσε αὐτομάτως «προαστικὲς σχέσεις» καὶ θὰ ὁδηγοῦσε στὴν ὑποχρέωση τῆς ἐκ νέου ἐγκαθίδρυσης τοῦ πολιτικοῦ κράτους. Μόνο ἡ σύγκρουση μὲ τὸ θετικὸ δίκαιο, λοιπόν, είναι ίκανὴ νὰ ἐγκαταστήσει «προαστικὲς σχέσεις» καὶ δχι ἡ σύγκρουση μὲ τὸ φυσικὸ δίκαιο, δπως κατὰ τὴν γνώμη μας ἐσφαλμένα ὑποσηρίζει δ. Κ. Ψυχοπαίδης¹¹³, διότι ἀκριβῶς κάθε ἀνατροπὴ νοεῖται ως ἀνα-

111. E. KANT, *Conflit des facultés*, Paris, Vrin, 1955, σ. 23.

112. S. GOYARD-FABRE, *La Philosophie du droit*, ἐνθ' ἀν., σ. 78. Θεωρεῖ ὅμως ὑπερβολικὴ καὶ τὴν ἀποψη δτὶ δ. Κάντ είναι δ «πονιέρος τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ». Ἀντίθετα δ Al. Renaut θεωρεῖ δτὶ «δ νομικός κριτικομός παραμένει μία φυσικο-δικαιικὴ θεωρία» (Al. RENAUT, *Philosophie du droit*, Paris, PUF, 1991, σ. 372).

113. K. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, *Κριτική φιλοσοφία...*, ἐνθ' ἀν., σ. 127.

τροπή τοῦ κράτους δικαίου καὶ ὅχι ἀνατροπὴ τῆς φυσικῆς κατάστασης, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Κάντ, ἀπὸ τὴν φύση συνιστᾶ ἔνα καθεστώς ἄγριας ἐλευθερίας. Εἶναι, λοιπόν, σαφὲς ὅτι ἡ ἔγνοια τοῦ Κάντ εἶναι ἡ ἀπορρόφηση τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ τὸ πρωτεῖο τοῦ θετικοῦ δικαίου καὶ τοῦ νόμου.

Ἡ ἀποψη ὅτι τὸ θετικὸ δίκαιο ἐνοωματώνει τὴν κριτικὴ σκοπιὰ καὶ συνδέεται μὲ «τὸ αἴτημα τῆς κανονιστικῆς ὁρθότητας»¹¹⁴ δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑποτιμᾷ τὸ γεγονός ὅτι στὸν Κάντ ἡ ὑπακοὴ στὸν νόμο εἶναι ἐπιβεβλημένη, ἀνεξαρτήτως τῆς ὁρθότητάς του, δηλαδὴ ἡ ὑπακοὴ στὸν νόμο δὲν συναρτᾶται μὲ τὴν ὁρθότητα τοῦ νόμου, μὲ τὸ ἀν εἶναι δίκαιος ἢ ἀδίκος, ἀρκεῖ ἡ μορφὴ του ὡς νόμου. Ὁ νομικὸς φορμαλισμὸς τοῦ Κάντ εἶναι τόσο κατηγορηματικὸς ὥστε δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀμφισβήτηση τοῦ ἀπόλυτου πρωτείου τοῦ θετικοῦ δικαίου, μέσα στὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου. Τὸ θεμέλιο ἐγκυρότητας τοῦ θετικοῦ δικαίου συνδέεται μὲ τὴ μορφή, ὅχι μὲ τὸ περιεχόμενό του¹¹⁵. Τὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν εἶναι τὸ πρότυπο ἢ τὸ παράδειγμα τοῦ θετικοῦ δικαίου, δπως στὸ κλασικὸ φυσικὸ δίκαιο τῆς ἀρχαιότητας καὶ τοῦ Μεσαιωνα, ὥστε νὰ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ συμφωνία τοῦ θετικοῦ δικαίου μὲ τὸ φυσικό. Τὸ φυσικὸ δίκαιο στὸν Κάντ εἶναι μὰ ὑπόσχεση δικαίου ποὺ ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὸ κρατικὸ δίκαιο γι' αὐτό, κάθε ἀντίσταση ἢ ἀντίθεση στὴ νομοθεσία εἶναι γιὰ τὸν Κάντ παραβίαση τοῦ νόμου, δηλαδὴ τοῦ συμβολαίου. Ἡ ἐπανάσταση εἶναι παράνομη, ὡς ἀντίθετη πρὸς τὸν νόμο, ἀλλὰ εἶναι καὶ λογικὴ ἀντίφαση, ὡς ἀντίθετη στὶς ἀποιτήσεις τοῦ λόγου. Π' αὐτὸ δ Κάντ, ἀλλωστε, ἥταν ὑπὲρ τῆς μεταρρύθμισης καὶ κατὰ τῆς ἐπανάστασης –καὶ τῆς γαλλικῆς φυσικά. «Δὲν ὑφίσταται νόμιμη ἀντίσταση τοῦ λαοῦ ἐνάντια στὸν ἀνώτατο νομοθέτη τοῦ Κράτους... Συνεπῶς δὲν ὑφίσταται δικαίωμα στάσης (*seditio*), ἀκόμη λιγότερο ἔξεγερσης (*rebellio*) καὶ ἐνάντια σ' αὐτὸν ὡς ἀτομικὸ πρόσωπο (ἐνν. τὸν μονάρχη) ... ἡ ἐλάχιστη ἀπόπειρα εἶναι ἐδῶ ἐσχάτη προδοσία καὶ δὲ προδότης αὐτοῦ τοῦ εἰδους ... μπορεῖ νὰ τιμωρηθεῖ μόνο μὲ θάνατο»¹¹⁶. Εἶναι ἀνεπίτρεπτη ἡ ἀντίσταση στὸ πολιτικὸ σύνταγμα, ἀλλὰ ὅχι διότι ὑπάρχει ἀπόλυτη ταυτότητα λαοῦ καὶ κυριαρχου, δπως μᾶλλον ἐσφαλμένα θεωρεῖ δ Κ. Ψυχοπαίδης. Στὸν Κάντ δὲν ὑπάρχει ταύτιση, ἢ ἔστω σύγχυση, λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ κράτους, δπως στὸν Ρουσσώ. Ἡ κυριαρχία τοῦ

114. K. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η πολιτικὴ δυνατότητα..., ἔνθ' ἀν., σ. 21.*

115. Σύμφωνα μὲ τὸν J. Ebbinghaus, αὐτὸ δὲν οημαίνει δι τὸ κράτος εἶναι νομικὰ ἀρμόδιο νὰ ἐνεργεῖ μὲ ἀδικο τρόπο, ἀλλὰ δι τὴ νομικὴ ἀρμοδιότητα νὰ ζητᾶ ὑπακοὴ σὲ μία τάξη, ἀκόμη καὶ ἀν εἶναι ἀδικη (J. EBBINGHAUS, *The Law of Humanity and the Limits of State Power*, A. RIPSTEIN (ἐπιμ.), *Immanuel Kant*, Ashgate 2008, σσ. 3-11).

116. I. KANT, *Doctrine..., ἔνθ' ἀν., σ. 203.* Στὴν ὑποσημείωση τῆς Παρατήρησης A (Remarque A, σ. 204), δ Κάντ ἐπισημαίνει δι τὴ ἐκτέλεση τοῦ μονάρχη -έννοιώντας τὸν Λουδοβίκο XVI- ἀπὸ τὸν λαό του, εἶναι μὰ πλήρης ἀνατροπὴ τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸν κυριαρχο καὶ τὸν λαό, ἀφοῦ δ λαὸς γίνεται κυριαρχος τοῦ κυριαρχου, ἐνῶ δφείλει τὴν ὑπαρξὴ του στὴ νομοθεσία. Τὰ ίδια περίπου λέει καὶ στὸ δοκίμιο του Γιὰ τὴν Αἰώνια Εἰρήνη (ἔνθ' ἀν., σ. 92).

λαοῦ μεταφέρεται στὸ πρόσωπο τοῦ ἡγεμόνα, τοῦ κυριάρχου. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση ἡ λαϊκὴ κυριαρχία ἀνάγεται στὸ κυριαρχὸ πρόσωπο. Καὶ ὅπως λέει δὲ Κάντ: «Ἡ πολιτικὴ ἔνωση (*unio civilis*) δύσκολα μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ κοινωνία. Διότι ἀνάμεσα στὸν κυριαρχὸ καὶ τὸν ὑπήκοο δὲν ὑφίσταται κοινότητα, δὲν εἶναι ἰσότιψοι: ὑπόκειται δὲν ἔνας στὸν ἄλλον...»¹¹⁷.

Ἐτοι, ὅποιαδήποτε ἀλλαγὴ τοῦ πολιτικοῦ συντάγματος, μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο ἀπὸ τὸν κυριαρχὸ στὸ πλαίσιο τοῦ κράτους, δηλαδὴ μὲ μεταρρύθμιση, δχι ἀπὸ τὸν λαὸ μὲ ἐπανάσταση¹¹⁸. Ὁ Κάντ περιορίζει τὴν ἔκφραση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας πρὸς ὅφελος τοῦ πολιτικοῦ κράτους, διότι γι' αὐτὸν ἡ ἀποδοχὴ μᾶς «φυσικῆς» κατάστασης ἀνατρέπει τὴν πολιτικὴ κατάσταση, ἡ δποία συνιστᾶ τὴν ὑπέρβαση τῆς φυσικῆς. Στὴ Θεωρίᾳ τοῦ Δικαίου «ἔχουμε τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ φυσικὸ δίκαιο στὴν πολιτικὴ θεωρία» ώς στοχασμὸ πάνω στὶς σχέσεις κοινωνίας καὶ κράτους, ἀλλὰ ταυτόχρονα γίνεται ἀπὸ τὸν Κάντ «ἡ φιλοσοφικὴ διάκριση κοινωνίας καὶ κράτους»¹¹⁹. Ὁ χωρισμὸς κράτους καὶ κοινωνίας καὶ ὁ φρομαλισμὸς τοῦ πολιτικοῦ νόμου καὶ τοῦ κράτους στὴν καντιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ὅφειλεται σὲ μεγάλο βαθμὸ σὲ ίστορικοὺς λόγους, δπως ὅρθα ἐπισημαίνει δὲ Κ. Ψυχοπαίδης, δηλαδὴ στὸν συμβιβασμὸ ποὺ ἔλαβε χώρα στὴ Γερμανία ἀνάμεσα στὶς ἀπόψεις γιὰ τὸ κράτος τοῦ παλαιοῦ καθεοτῶτος καὶ τὶς νέες ἀπόψεις γιὰ τὸ νεωτερικὸ κράτος¹²⁰. Π' αὐτό, τὸ πολιτικὸ κράτος (*Respublica*) τοῦ Κάντ δὲν θεμελιώνεται σὲ κάποια πολιτικὴ ἴδεολογία τοῦ φιλελευθερισμοῦ, μὲ τὴν τρέχουσα τουλάχιστον ἔννοια τοῦ δρου. Ὁ «ρεπουμπλικανισμὸς» τοῦ Κάντ δὲν εἶναι προϊὸν τῆς διαμάχης φιλελευθερισμοῦ καὶ ἀπολυταρχίας, δπως φαίνεται μέσα ἀπὸ τὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου, ἀλλὰ δικαιικὴ λογική, διότι δὲν τὸν ἔνδιαφέρει ἡ μορφὴ τοῦ κράτους, ἀν θὰ εἶναι μοναρχία, δημοκρατία ἢ δলιγαρχία¹²¹, ἀν καὶ πρέπει νὰ τονίσουμε δτὶ ἀρχικῶς ἔκφράζεται ὑπέρ τῆς μοναρχίας. Ἡ καντιανὴ θεωρία περὶ κράτους θεμελιώνεται ώς ἀπαίτηση νὰ νοοῦνται οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ ώς *a priori* δομὲς τοῦ λόγου καὶ ἡ *Respublica*, τὸ Κράτος, νὰ ὑπακούει στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ εἶναι ἡ θεωρία αὐτή, ώς θρίαμβος τοῦ λόγου, θρίαμβος τοῦ Διαφωτισμοῦ¹²².

117. I. KANT, *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 188.

118. Στὸ δοκίμιο του «Ἀπόκριση στὸ ἔρωτημα: τί εἶναι Διαφωτισμός;», δὲ Κάντ ἐπισημαίνει δτὶ τὸ κύριο βάρος τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀφορᾶ τὴν ἐλευθερία στὰ θέματα τῆς θρησκείας, ἀλλὰ καὶ «...ἔνα μικρότερο βαθμὸ πολιτικῆς ἐλευθερίας», ποὺ θὰ δώσει στὸν λαὸ τὸν χώρο νὰ ἀπλωθεῖ, καθ' ὅλες τὶς δυνάμεις του (E. KANT, *Δοκίμια...*, *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 50).

119. L. FERRY - A. RENAUT, *Philosophie politique...*, *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 518.

120. K. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, *Κριτικὴ φιλοσοφία*, *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 41.

121. I. KANT, *Doctrine...*, *Ἐνθ' ἀν.*, σσ. 222-223. Γιὰ τὴν ἔξοχη αὐτὴ ἀνάλυση, πβ. S. GOYARD-FABRE, *Kant et l'idée pure...*, *Ἐνθ' ἀν.*, σσ. 148 κ. ἔξ.

122. Σύμφωνα μὲ τὸν K. Westphal, τὸ καθήκον ὑπακοῆς στὸν Κάντ εἶναι «ὑπὸ δρους», διότι ἀφορᾶ μόνο τὸν πολίτεος ώς μέλη τῆς πολιτείας καὶ ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἐπανάστασης

Στὸν καντιανὸν φιδμαλιομό, ὁ νομικὸς κανόνας ἀντιπροσωπεύει μία οἰκουμενικὴ πεποίθηση καὶ συγχέεται μὲ τὸ κράτος. Ἡ ἀνάλυση τῆς νομικῆς μισθωτῆς μπαίνει στὸ ἐπίκεντρο τῆς ἐνασχόλησης τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἐνῷ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα τὸ σημαντικότερο πρόβλημα ποὺ ἀνακύπτει εἶναι ἡ νομιμοποίηση μᾶς ἔξουσίας ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει τὴν ὑπακοὴ στὶς νομικὲς ἐπιταγές, ὅπως προσδιορίζονται ἀπὸ τὶς ἀξίες καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη γιὰ σταθερότητα καὶ γιὰ μία ἰσχυρὴ ἔξουσία ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου, ὅπως τὰ ἀνήγγειλε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση¹²³. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ ἡ θέση τοῦ Κάντ στὴ νομικὴ σκέψη τοῦ καιροῦ του καὶ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ τεράστια ἐπιφύλαξη του στὴ μεταγενέστερη ἀπὸ αὐτὸν νομικὴ σκέψη ποὺ περιλαμβάνει τὸν θρησκευτικὸ σεβασμὸ πρὸς τὸν νόμο ὡς θεμέλιο τῆς πολιτικῆς ἐνωσῆς, ὅπως ἡ σχολὴ τῶν ἔξηγητῶν ἀπὸ τὸ 1904 στὴ Γαλλία καὶ ἀργότερα στὴ Γερμανία. Ἔτοι, ἡ λατρεία τοῦ λόγου τοῦ προτιγούμενου αἰώνα ἐπεκτείνεται στὴ λατρεία τοῦ νόμου. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ νομικοῦ περιορίζεται πλέον στὴν ἔξηγηση τῶν νομικῶν κειμένων χωρὶς ἀξιολογικὴ ἐκτίμηση καὶ χωρὶς νὰ ἀναζητᾶ τὴ θεμελίωση ἢ τὴ δικαιολόγησή τους, πρᾶγμα ποὺ συνιστᾶ ἀκριβῶς τὴν οὐσία τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ.

Ο Κάντ λοιπόν, δὲν καὶ θεωρεῖται συνεχιστὴς τῆς φυσικο-δικαιαικῆς παράδοσης¹²⁴, εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν M. Villey «αὐτὸς ποὺ σκότωσε τὸ φυσικὸ δίκαιο»¹²⁵ καὶ ὁ πρῶτος ποὺ ἀνοίγει τὸν δρόμο στὸν νομικὸ θετικισμὸ τοῦ 19ου καὶ 20οῦ αἰώνα, μέσω τῆς αὐτονόμησης τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἀρχὴ δι τι δὲν ὑπάρχει δίκαιο, παρὰ μόνο μέσω τοῦ νόμου, δηλαδὴ τὸ πρωτεῖο τοῦ νόμου πάνω στὸ δίκαιο, πέρασε στὸν νομικὸ θετικισμὸ τοῦ Kelsen καὶ στὴν *Kaθαρὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου*¹²⁶. Μὲ τὴν ἀρχὴν αὐτὴν ὁ Κάντ ἀντιστρέφει τὶς

εἶναι ἡθική, ὅχι νομικὴ ἀπαγόρευση (K. WESTPHAL, Kant's State and Obedience to Authority in the Alleged "anti-revolutionary" Writings, S. BYRD - J. HROUSCHKA (ἐπιμ.), *Kant and Law...*, ἔνθ' ἀν., σσ. 201-244). Κατὰ τὴ γνώμη μας δῆμος ἡ ἐπανάσταση, στρεφόμενη εὐθέως κατὰ τῆς «πολιτικῆς κατάστασης» καὶ τοῦ πολιτικοῦ δικαίου, ἐγκαθιδρύει τὴν κατ' ἔξοχὴν νομικὴ ὑποχρέωση γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τῆς ἀρα καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἐπανάστασης –ἡ δποία ἀνατρέπει τὴν ἔννομη τάξη– εἶναι ἐπίσης νομικὴ ἀπαγόρευση.

123. Ἡ συγκεκριμένη πλευρὰ τῆς θέσης τοῦ Κάντ σύμφερα ἐπιχειρεῖται νὰ ἀνατραπεῖ σε μία προσπάθεια ἀμβλυνσης τῆς δξείας διάκρισης μεταξὺ «κρατών τῆς φύσεως» (*States of Nature*) καὶ «κρατών δικαίου» (*Juridical States*), καὶ ἐγκατάλειψης τοῦ δόγματος τῆς ἀπόλυτης κυριαρχίας τοῦ κράτους (T. W. POGGE, Kant's Theory of Justice, S. BYRD - J. HROUSCHKA (ἐπιμ.), *Kant and Law...*, ἔνθ' ἀν., σσ. 41-67).

124. Ο J. Gardies θεωρεῖ δι τι «οἱ προθέσεις τῆς *Rechtslehre* εἶναι στὸ βάθος αὐτὲς τῆς θεωρίας τοῦ νεώτερου φυσικοῦ δικαίου» (J. GARDIES, *La chose et le droit sur la chose*, *APD*, 24, 1979, σσ. 139-149).

125. M. VILLE, Kant dans l'*histoire du droit*, *Leçons d'*histoire*...*, ἔνθ' ἀν., σ. 257.

126. Τὸ πρωτεῖο αὐτὸ συνισταται στὴν ἀρνηση τοῦ φυσικοῦ δικαίου, στὴν ἀρνηση κάθε τελεολογίας στὸ δίκαιο καὶ στὸν ἀπόλυτο κανονιστικὸ χαρακτήρα του. Γιὰ τὴν πλήρη ἀπόρριψη τοῦ φυσικοῦ δικαίου, π.β. J. L. MACKIE, *Ηθική...*, ἔνθ' ἀν., σ. 414.

θέσεις τῆς θεωρίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου, γιὰ τὶς δόποιες ὁ θετικὸς νόμος εἶναι δυνατός μόνο μὲ ἀναφορὰ στὸν ἀνώτατο κανόνα ἐνὸς φυσικοῦ δικαίου ποὺ ἔκλαμβάνεται ώς ὑπερβατολογικὸ πρότυπο. Στρέφεται στὴ μελέτη τοῦ θετικῶς ὑφισταμένου δικαίου, ἐγκαταλείποντας τὶς θεωρίες περὶ φυσικοῦ δικαίου, ἐνῷ δίνει τὴ νομμοποίηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἀποοπώντας τὴν ἀπὸ κάθε προύποθεση οἰκονομικῆς τάξεως γι' αὐτὸ θεωρεῖται ἀπὸ πολλοὺς «ώς ὁ πλέον ἀκραιφνῆς ἐκπρόσωπος τοῦ φιλελευθερισμοῦ»¹²⁷. Γιὰ τοὺς κληρονόμους τοῦ Κάντ, τοὺς νεοκαντιανούς¹²⁸, ἡ ἴδεα τοῦ δικαίου προηγεῖται λογικὰ καὶ γνωσιολογικὰ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Οἱ θεμελιώδεις νομικὲς κατηγορίες ἀναλύονται πέρα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ ἐπὶ πλέον προσεγγίζονται σὰν νὰ ἐγκαθιδρύουν τὴν ἴδια τὴν ἐμπειρία. Τὸ δίκαιο γίνεται μία ἀφηρημένη ἴδιότητα τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας καὶ δχι μία ιστορική κατηγορία ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἓνα συγκεκριμένο κοινωνικὸ καθεστώς.

Ἡ καντιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἐγκαθίδρυσε «τὴν ὁρθολογική, καθαρὴ κανονιστικότητα τοῦ δικαίου»¹²⁹. Ἡ Θεωρία τοῦ Δικαίου, ἀφοῦ θεμελιώθηκε στὸν καντιανὸ ἰδεαλισμό, κατασκεύασε τὴν ἀπόλυτη, ἴδεώδη ἔννοια τοῦ δικαίου, ποὺ εἶναι ὁ σεβασμὸς τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου καὶ τῶν «δικαιωμάτων» του, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ίσοτητας. Αὐτὴ ἡ μεγάλη ἀφαίρεση τοῦ «ἀνθρωπίνου προσώπου» καὶ τοῦ «ὑποκειμένου δικαίου», ὡς ὑποκειμένου δικαιωμάτων χωρὶς ἄλλο περιεχόμενο, μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς ἐμπειρίας, ὡς σύνολο ἀφηρημένων ἀρχῶν, κατέληξε στὴ συγκρότηση τοῦ θετικοῦ δικαίου, τοῦ κάθε εἰδούς θετικοῦ δικαίου καὶ στὴν δικαιολόγησή του καὶ ἔγινε ἔτοι τὸ θεμέλιο τοῦ «κράτους δικαίου» τῆς νεώτερης ἐποχῆς, ὡς πεδίου συνύπαρξης ἐλευθέρων βουλήσεων¹³⁰. Μὲ τὸν Κάντ ἡ συγκρότηση τοῦ κράτους συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ τοῦ δικαίου στὸν νόμο τοῦ κράτους καὶ τὴν πλήρη ἐπικράτηση τοῦ πολιτικοῦ δικαίου πάνω στὸ φυσικὸ δίκαιο ἡ δοπία συντελεῖται μέσω τοῦ καταναγκασμοῦ καὶ δοθεῖ στὸν χωρισμὸ τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν ἡθική.

Ἡ αὐτονομία τοῦ δικαίου, σὲ σχέση μὲ τὴν ἡθική, ταυτίζει τὸ δίκαιο μὲ τὸ κράτος. Ἡ ὑπαγωγὴ τοῦ δικαίου στὸ κράτος καὶ ἡ συρρίκνωσή του σὲ νομικό-πολιτικὸ φροντισμό, δοθεῖ στὴν ὑποδούλωσή του στὴν πολιτική. Σω-

127. M. VILLEY, Kant dans l'*histoire du droit*, ἐνθ' ἀν., σ. 256.

128. Γιὰ τὴν νεοκαντιανὴ παράδοση στὴν Ἑλληνικὴ νομικὴ σκέψη τοῦ 20οῦ αἰώνα, πρ. K. ΣΤΑΜΑΤΗ, «Ο Ἑλληνικός..., ἐνθ' ἀν. Γιὰ τὸν Rawls ὡς συνεχιστὴ τῆς καντιανῆς ἐκδοχῆς τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου πρ. Π. ΣΟΥΡΛΑ, Πρόσωπα..., ἐνθ' ἀν. καὶ K. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Η πολιτικὴ δυνατότητα..., ἐνθ' ἀν., σσ. 48 κ. ἔξ.

129. S. GOYARD-FABRE, *La philosophie...*, ἐνθ' ἀν., σ. 274.

130. Θὰ πρέπει ἔδω νὰ ὑπενθυμίσουμε τὴν κριτικὴ ποὺ ἀσκήσεις οι τὸν Κάντ ὁ Herder, ὁ δοπίος «...ἔθεσε σὲ ἀμφισβήτηση τὸν ἀτομισμὸ τῆς νεωτερικότητας καὶ τὸν κοσμοπολιτισμὸ τῆς» (Al. RENAUT, Introduction, J. G. HERDER, *Histoire et cultures*, Paris, Flammarion, 2000, σ. 17).

στὸ τονίζει ὁ Al. MacIntyre, διὶ παρόλο ποὺ ὁ Κάντης ήθελε νὰ καταστήσει τὸ ἡθικὸ ὑποκείμενο ἀνώτερο ἀπὸ κάθε κοινωνικὴ τάξη, τελικὰ ἡ καντιανὴ ἔννοια τοῦ καθήκοντος δόδηγεῖ στὸν κομφορμισμὸ καὶ στὴν ὑπακοὴ στὴν ἔξουσία¹³¹. Ἀπὸ τὴν ὅλην, ἡ σημερινὴ προσέγγιση τοῦ «καντιανισμοῦ» στρέφεται στὴν καντιανὴ ἡθικὴ φιλοσοφία¹³² παρὰ στὴν καντιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ἐπιστρέφοντας στὴν παλαιὰ ταύτιση δικαίου καὶ ἡθικῆς, ποὺ καταργεῖ ἐπίσης τὴν αὐτονομία τοῦ δικαίου. Η ἐπίμονη συσχέτιση δικαίου καὶ ἡθικῆς, ἡ ἐπίμονη προσέγγιση τοῦ θετικοῦ δικαίου μέσω τοῦ ἡθικοῦ νόμου, δὲ ὑπερτονισμὸς τέλος τῆς ἡθικῆς φύσης τοῦ δικαίου στὸν Κάντη, παραγνωρίζει τὴ σαφὴ θετικιστικὴ κατεύθυνση τῆς Θεωρίας τοῦ Δικαίου τοῦ Κάντη.

Ομως ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς δημόσιας δικαιοσύνης μέσα στὴν πολιτικὴ κοινωνία, μέσω τῶν θεομῶν τῆς δοπίας συγκροτεῖται τὸ κράτος δικαίου, ἀπαιτεῖ τὴν αὐτόνομη ὑπαρξη τοῦ πεδίου τοῦ δικαίου, ποὺ ἴσταται ἀνάμεσα στὴν ἡθικὴ καὶ τὸ κράτος. Τὸ δίκαιο, μόνο ὡς ἐνδιάμεσος χῶρος, ἀνάμεσα στὴν ἡθικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ μπορεῖ νὰ ἐπιτελέσει τὸν προορισμὸ του, δῆντας τὸ θεμέλιο τῆς πολιτικῆς νομιμότητας καὶ ἡ προϋπόθεση τῆς ίσχύος καὶ τῆς ἐγκυρότητάς της. Τὸ δίκαιο, δηλαδή, μόνο ὡς πραγματικὴ ὑπερατομικὴ κατάσταση καὶ δχι ὡς δικαίωμα τοῦ ἀτόμου ποὺ λαμβάνει τὴ μορφὴ τῆς καθολικότητας¹³³. Η καντιανὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου, ὡς ὑπερβατολογικὴ λογικὴ τοῦ δικαίου, θεμελιώνεται στὴν ἀντίθεση φυσικοῦ δικαίου καὶ πολιτικοῦ δικαίου, ποὺ εἶναι μία ὅλη μορφὴ τῆς ἀντίθεσης μεταξὺ φύσης καὶ ἐλευθερίας. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση ἡ καντιανὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου θεμελιώνεται στὸν διχασμὸ ἀνάμεσα στὸν κόσμο τῶν πραγμάτων τῆς ἐμπειρίας καὶ τὴν τάξη τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ἀνάμεσα στὸ εἶναι καὶ στὸ δέον εἶναι, ἀνάμεσα στὴν «ἔννοια τοῦ δικαίου» καὶ τὴν «ἰδέα τοῦ δικαίου» καὶ, δπως πολὺ δρθὰ ἐπισημαίνει ὁ Strawson, ὁ Κάντης εἰσάγει ἐναν διχασμὸ ἀνάμεσα στὴ «θεωρητικὴ» καὶ τὴν «πρακτικὴ» πλευρὰ τῆς ἀνθρώπινης φύσης¹³⁴.

Η καντιανὴ διχοτόμηση μεταξὺ ἴδιωτικοῦ καὶ δημόσιου δικαίου μὲ τὴ νέα τῆς μορφὴ ὡς διάκριση μεταξὺ (πολιτικῆς) κοινωνίας καὶ κράτους ἐτέθη στὴν ὑπηρεσία τοῦ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ, «ὡς πολιτικὸς μηχανι-

131. A. MACINTYRE, *A Short History...*, ἐνθ' ἄν., σ. 198.

132. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς καντιανῆς ἡθικῆς στὴν *emotivist* ἡθικὴ Θεωρία, πβ. S. KÖRNER, *Kant*, Harmondsworth, Middlesex, 1955, σσ. 171 κ. ἔξ.

133. Ο E. WEINRIB χρησιμοποιεῖ τὴ σχολαστικὴ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης ποὺ πραγματεύεται τοὺς πολίτες ὡς μέρη καὶ τὴν κοινότητα ὡς ὅλον συνδέοντάς την μὲ τὴ φορολογία καὶ τὴν ἴδιοκτηοία τῆς «πολιτικῆς κατάστασης» τοῦ Κάντη: E. WEINRIB, *Poverty and Property in Kant's System of Rights*, A. RIPSTEIN (ἐπιμ.), *Immanuel Kant*, Ashgate, 2008, σσ. 367-400. Ομως δὲν μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ τέτοια συσχέτιση. Η πραγματεία περὶ δικαιοσύνης καὶ δικαίου τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη θεμελιώνεται στὸ κοινὸ ἀγαθὸ καὶ δχι στὸ δικαίωμα ἴδιοκτηοίας καὶ στὰ ὑποεμενικὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου.

134. P. F. STRAWSON, *The Bounds of Sense...*, ἐνθ' ἄν., σ. 272.

ομὸς ποὺ ὁρίζει τὴ διάκριση τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὸ κράτος»¹³⁵. Αὐτὴ δημοσίευση εἶναι μιὰ λανθασμένη ἐρμηνεία τῆς καντιανῆς Θεωρίας τοῦ Δικαίου, ἐντὸς τῆς δύοιας ἢ διχοτόμηση μεταξὺ ἴδιωτικοῦ καὶ δημόσιου δικαίου ἀπορρέει ἀπὸ μία ὑπερβατολογική ἀντίληψη τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους καὶ θεμελιώνει τὴ φιλοσοφικὴ διάκριση κοινωνίας καὶ κράτους. Η καντιανὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου εἶναι μιὰ κανονιστικὴ θεωρία τοῦ δικαίου ποὺ καταλήγει στὴν ἀπορρόφηση τοῦ ἴδιωτικοῦ ἀπὸ τὸ δημόσιο δίκαιο καὶ στὴν ἀπορρόφηση τοῦ δημόσιου ἀπὸ τὸ κράτος τοῦ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ ὅδηγει στὴν ἀπορρόφηση τοῦ δημόσιου ἀπὸ τὸ ἴδιωτικὸ δίκαιο καὶ στὴν ἀποδυνάμωση τοῦ κράτους, πρὸς διφελος τῆς κοινωνίας ὡς φυσικῆς κατάστασης, ἀποτέλεσμα ποὺ βρίσκεται στὸν ἀντίποδα τοῦ καντιανισμοῦ.

Έλένη ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ
(Αθήνα)

LA DOCTRINE DU DROIT DE KANT ET LE DROIT NATUREL

Résumé

La *Doctrine du Droit* (*Rechtslehre*) de Kant est une conjonction du droit et de la démarche critique qui renouvelle la problématique de la philosophie du droit. La conception du droit naturel comme œuvre de la raison pure repose sur des principes *a priori* et sur la catégorie fondamentale de loi et aboutit à une transformation profonde du droit naturel. La distinction entre le droit naturel comme droit privé et le droit public se manifeste dans l'analyse de la possession intelligible et découle de l'inefficacité du droit naturel.

La disjonction du droit et de la morale se rapporte à celle de l'état et de la société et mène dans la subsomption du droit naturel sous le droit politique. Toute la théorie du droit naturel est justifiée par l'État dans lequel le droit trouve son fondement. Ainsi la théorie kantienne du droit est éloignée des théories jusnaturalistes du droit et Kant peut être considéré comme précurseur du positivisme juridique. Mais la division du droit en droit privé et droit public fonde une doctrine normativiste du droit qui n'est pas le mécanisme politique de distinction de la société et de l'État du libéralisme politique de nos jours qui vise à l'affaiblissement de l'État à la faveur de la société comme état de nature.

Eleni PROCOPIOU

135. Al. RENAUT, *Tί εἶναι δύκαιη πολιτείη;*, μτφρ. Φρ. Στεφοπούλου, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 266.